

Tomka Béla

A Harmadik Birodalom

A kutatás új útjai

JATEPress
Szeged 1999

B 161776

JATE
EGYETEMI GYŰJTEMÉNY

HELYBEN
OLVASHATÓ

TOMKA BÉLA

A HARMADIK BIRODALOM

A kutatás új útjai

Szeged 1998

Lektorálta:

ORMÓS MÁRIA

B¹ 161776

JATE Egyetemi Könyvtár

J000128053

Tartalom

I.	Bevezetés	5
II.	A totalitarizmus-elméletektől az „új társadalomtörténet”-ig. Az interpretáció általános elméleti problémái	9
III.	A Hitler-jelenség	31
IV.	A náci állam uralmi rendszere	45
V.	A Holocaust genezise	57
VI.	A náci Németország gazdasága	73
VII.	Modernizáció és a náci Németország	89
	Nevek és fogalmak	101
	Ajánlott irodalom	109

I. BEVEZETÉS

E tanulmány a József Attila Tudományegyetemen a Harmadik Birodalom történetének oktatása során végzett munka eredménye. A tanítás és a szakirodalom tanulmányozása közben a kilencvenes évek elején szembekerültünk ugyanis azzal a problémával, hogy a náci Németország történetére vonatkozó nemzetközi tudományos eredmények milyen kevésbé jelennek meg a diákok számára hozzáférhető – magyar nyelvű – szakirodalomban. Azóta ugyan egyes kérdések – pl. Hitlernek a náci rendszerben elfoglalt helye – vonatkozásában javult a helyzet, de összességében még ma is jellemzőek ezek a hiányok.

A szakirodalomban való elmélyedés terméke volt az a néhány historiográfiai írásunk, melyet különböző folyóiratok (Valóság, Századok, Aetas, Világtörténet) közöltek. E tanulmányokat sikerült hasznosítani az oktatásban, ezért célszerűnek látszik kiegészített formában és egységes szerkezetben való megjelentetésük. Ezzel nyilvánvalóan elsődlegesen a Harmadik Birodalom historiográfiájának–történetének teljesebb megismertetése a törekvésünk. E mellett azonban az is pótlólagos szándékunk, hogy a diákok konfrontálódjanak a történeti folyamatok interpretációs nehézségeinek problémáival, ami – tapasztalatunk szerint – a hazai történelemoktatás/kutatás elméleti kérdések iránti kicsiny fogékonysága miatt ritkán történik meg.

A szerző nem kutatója a Harmadik Birodalom történetének – de még csak annak egy kis részterületének sem. Az alap kutatásokban való részvétel hiánya nyilvánvalóan érezhető a munkán, hiszen a legtöbb esetben az általa olvasottak reprodukálására szorítkozhatott csupán. Ezért is volt nagy jelentősége a kollégák, illetve a lektor tanácsainak. A szerző köszönettel tartozik mindenekelőtt Karsai Lászlónak, akinek javaslataira a kézirat különböző változatain dolgozva mindig számíthatott. Ezek nélkül a tanulmány lényegesen több hibát tartalmazna. Szintén számos bizonytalan vagy téves pontra hívta fel a figyelmet a kötet lektora, Ormos Mária. Segítséget jelentettek egy korábbi fázisban A. Sajti Enikő, Bárdi Nándor és Pándi Lajos észrevételei is. Nem utolsó sorban köszönet illeti ezen kívül Fekete Lászlót, akinek szegedi egyetemi kurzusa több mint egy évtizeddel ezelőtt ráirányította a szerző figyelmét a historiográfiai és a módszertani problémák jelentőségé-

re, valamint azokat az egyetemi hallgatókat, akik a szemináriumokon érdeklődést mutattak a náci Németország történeti problémái iránt.

*

A modern történelemnek valószínűleg nincs más területe, melyet olyan intenzíven kutattak volna az utóbbi évtizedekben szerte a világon, mint a Harmadik Birodalom s a náci mozgalom történetét. Becslések szerint már a hatvanas évek elején átlépte a százezres határt csak a második világháború néhány évének történéseit témául választó, s így legalább közvetve a náci Németország történetéhez kapcsolódó publikációk száma. Azóta tovább nőtt a nácizmussal foglalkozó írások áradata. A megjelent munkák száma annyira nagy, hogy van szerző, aki egyenesen „historiográfiai inflációról”¹ beszél, amely maga is a tanulmányozás tárgyává válik.

Bár a feltárt forrásanyag egyre nő, s a legapróbb részletkérdésekről is monográfiák jelentek már meg, különösen az átfogóbb megközelítéseket illetően fennmaradtak a kutatók közötti nézetkülönbségek, s csak kevés vonatkozásban beszélhetünk a nácizmus, illetve a Harmadik Birodalom történetének általánosan elfogadott értelmezéséről. A viták az utóbbi két évtizedben talán hevesebbek, mint valaha.

Az alábbiakban nem a Harmadik Birodalom történetének összefoglalására, hanem e viták, különböző értelmezések, legfontosabb kutatási problémák vázolására vállalkozunk. Nézőpontunk rányomja bélyegét a kötet felépítésére is. Nem kronológiai megközelítésben tárgyaljuk a témát, hanem a vitákban, interpretációkban nagy szerephez jutó kérdéskörök alapján, melyek a Harmadik Birodalom historiográfiájának – véleményünk szerint – legtanulságosabb területeit jelentik.

Kiemelt figyelmet szentelünk a kutatás társadalomtörténeti áramlatának. Ennek oka, hogy véleményünk szerint a történészviták messze túlmutatnak tulajdonképpeni tárgyukon. Jelzik a nyugati történetírás utóbbi évtizedekben végbement alapvető módszertani átalakulását is, ami leginkább talán a társ(adalom)tudományok eredményeinek mind fokozottabb felhasználásával jellemezhető. A náci államról folytatott történészvitákban ugyanis kulcsszerepet játszanak a társ(adalom)tudományokból átvett fogalmak és elméletek, az egyes vitákban elfoglalt helyet inkább a történészek elméleti-módszertani nézetei-elfogultságai, s kevésbé a tradicionális történészesszközök (forráskritika stb.) birtoklásában meglévő különbségek határozzák meg. Ezzel is összefügg, hogy a nácizmus kutatásának egyre erősebb a társadalomtörténeti irányzata, amely a kezdetben uralkodó eszmetörténeti megközelítések helyett, s a perszonalizálással, az ideológiai-külpolitikai tényezőkkel szemben a struk-

¹ Pierre Aycoberry: *The Nazi Question*. New York 1981. vii.

túra- és/vagy társadalomtörténeti aspektusoknak, a szocioökonómiai tényezőknek ad elsőbbséget. Anélkül teszi ezt azonban, hogy elfogadná a marxista szerzők dogmatizmusát, hiszen elismeri az ideológiai és kulturális erők autonómiáját, és számára az állam sem az uralkodó osztályok pusztá eszköze csupán. Ez az irányzat kiemelt figyelmet érdemel azért is, mert a témában itthon megjelent írások túlnyomó része a Harmadik Birodalom politika- vagy hadtörténetének egy-egy vonatkozását tárgyalja.

A magyar nyelvű szakirodalomban a náciizmus, illetve fasizmus történetének részkérdéseit tárgyaló tanulmányok érintenek historiográfiai problémákat is.² Leginkább talán – főként műfajilag – Póczik Szilveszter munkája³ rokonítható a miénkkel, de az összességében más célokat követ, már csak azért is, mert a kortárs fasizmusértelmezésekre koncentrál. A nemzetközi szakirodalomban természetesen bőven találkozhatunk a Harmadik Birodalom historiográfiájának elemzésére vállalkozó tanulmányokkal, melyekből magunk is sokat merítettünk. Ezek közül Ian Kershaw, Pierre Aycoberry, Klaus Hildebrand, Gerhard Schreiber, John Hiden–John Farquharson és Wolfgang Michalka írásait már e bevezetőben mindenképpen meg kell említenünk.⁴

Kronológiai korlátozást is érvényesítenünk kell: bár a náciizmusról már a kortársak is maradandó gondolatokat írtak, a következőkben főként az utóbbi három évtized eredményeit tárgyaljuk. Sőt, mivel a náci állam történetének kutatásában a legtermékenyebb időszaknak ezen belül is mindeddig az 1980-as évtized bizonyult, ez az évtized jelentősen túlreprezentált. Kivételnek mindenekelőtt a modernizáció problémaköre számít, melyről – komoly 60-as évekbeli előzmények után – a 90-es években bontakozott ki nagyobb szakmai vita.

A Harmadik Birodalom történetének kutatása mindvégig erősen nemzetközi jellegű volt. A második világháború utáni első két évtizedben a meghatározó kutatási eredmények az angolszász országokban születtek. A 60-as évek közepétől a német – nyugatnémet – történetírás behozta hátrányát. A legfontosabb kérdésfeltevések azóta elsősorban nyugatnémet szerzőktől származnak, a viták egyre növekvő mértékben német viták, igaz, továbbra is élénk nemzetközi, főként angol–amerikai részvétellel. Ebből következően elsősorban a nyugatnémet, illetve angolszász historiográfia feldolgozását tartottuk feladatunknak.

² Ld. pl.: Ormos Mária: A Hitler-életrajz buktatói. Bp. 1993.

³ Póczik Szilveszter: Fasizmusértelmezések. Bp. 1995.

⁴ Ian Kershaw: Der NS-Staat. Reinbek bei Hamburg 1988.; Aycoberry: i.m.; Klaus Hildebrand: Der Dritte Reich. München 1987.; Gerhard Schreiber: Hitler. Interpretationen. Darmstadt 1984.; John Hiden–John Farquharson: Explaining Hitler's Germany. London 1983.; Wolfgang Michalka: Wege der Hitler-Forschung. Quaderni di storia, 8. 1978. 157–190. és 10. 1979. 123–151.

Aligha kell hangsúlyozni, hogy a kutatás helyzetének ismertetése során még a fenti szempontok figyelembevételével sem lehet a témára vonatkozó minden álláspontot bemutatni. A rendelkezésre álló terjedelem szelektálást követel a feldolgozott irodalmat illetően. A tanulmányban idézett szerzők kiválasztásának fő szempontja a reprezentativitás volt, vagyis az, hogy mennyire alkalmasak egy-egy jelentős kutatási irányzat, a viták jellegzetes álláspontjainak bemutatására. Magyar szerzők e vitákban mindeddig kevésbé – vagy egyáltalán nem – voltak jelen, így csak ritkán tűnt célszerűnek – bármennyire is színvonalas – munkáik idézése. Erre a kötet végén, az ajánlott irodalomban kerül sor.

A kötet felépítése az alábbiak szerint alakul. Elsőként, a II. fejezetben a náciizmus interpretációjának általános elméleti kérdéseivel foglalkozunk, mivel a kutatás számára még az sem nyilvánvaló, hogy milyen fogalmi keretek alkalmasak a náciizmus jelenségének megragadására: a nemzetiszocializmus a fasizmus egy fajának tekinthető-e, vagy inkább a totalitarizmuselméletekkel írható le megfelelően, esetleg egyedi jelenséggként tárgyalva jutunk lényegéhez legközelebb? Már itt megkíséreljük bemutatni azt az említett hatást, amit a történetírás utóbbi néhány évtizedben bekövetkezett szerkezeti átalakulása, mindenekelőtt a társadalomtörténet térhódítása jelentett. Ezután, a III. fejezetben a náciizmussal foglalkozó munkák talán legnépszerűbb témájával, Hitler személyével foglalkozunk, kiemelve a náci államban betöltött szerepének újszerű, nem perszonalizáló, de neki mégis jelentős szerepet tulajdonító megközelítéseket. Az ide kapcsolódó vitatémák közül kiemelkedik a Harmadik Birodalom uralmi rendszeréről – benne természetesen Hitler szerepéről – folytatott diszkusszió, mely a IV. fejezet tárgya. Itt hangsúlyt kap az utóbbi két-három évtized kutatásának jól kitapintható törekvése a náci állam monolitikus voltának megkérdőjelezésére, melyet pedig – nem utolsósorban a rezsim saját magáról alkotott képének következtében, s a goebbelsi propaganda utóhatásaként – sokáig axiómaszerűen kezeltek a szerzők. A fejezetben ismertetendő interpretációk bemutatják, hogy a párt és Hitler akcióinak milyen gátló tényezőkkel kellett számolniuk, s ezek milyen irányban alakították a politikát. Kapcsolódik a náci állam működéséről folytatott vitákhoz a következő, V. fejezet tárgya, a Holocaust okairól, kialakulásáról, végrehajtásáról folytatott polémia. A VI. fejezetben a náciizmus és a kapitalizmus, ill. a gazdaság viszonyát érintő fontosabb történészvitákat mutatjuk be. A Harmadik Birodalomnak a német modernizációs folyamatban betöltött szerepéről – mint mondtuk – már a 60-as években nagy hatású munkák születtek, az ezzel kapcsolatos vita azonban az összes itt tárgyalt kérdéskör közül utolsóként, csak a 90-es években vált igazán hevesvé. Ennek ismertetésére kerül sor az utolsó, VI. fejezetben. Ezután a szövegben előforduló nevek és a vélhetően kevésbé ismert szakkifejezések magyarázata következik, s témakörök szerinti csoportosításban csatoltuk a legfontosabb idegen és magyar nyelvű irodalom jegyzékét is.

II. A TOTALITARIZMUS-ELMÉLETEKTŐL AZ „ÚJ TÁRSADALOMTÖRTÉNET”-IG. AZ INTERPRETÁCIÓ ÁLTALÁNOS ELMÉLETI PROBLÉMÁI

Látszólag teljesen nyilvánvaló, hogy a nemzetiszocializmus a fasizmus általános jelenségének egyik megnyilvánulása volt. A hazai történetírás és politikai publicistika legalábbis a legutóbbi időkig szinte egyöntetűen olyan gyűjtőfogalomként használta a fasizmus fogalmát, amely magában foglalja a náciizmust is („német fasizmus”).⁵ A nemzetközi történeti kutatás számára azonban korántsem ilyen problémamentes ez az általánosítás. Bár a náciizmus fasizmusként való értelmezése – mindenekelőtt a munkásmozgalom harci jelszavának, az antifasizmusnak eredményeként –⁶ már a két világháború között és a második világháború alatt megfigyelhető, az 1940–50-es évek Nyugat-Európájában a nemzetiszocializmust leginkább a totalitarizmuselméletek keretében elemezték. A náciizmust is magában foglaló fasizmusfogalom használata ekkoriban főként a marxista társadalomtudomány sajátja volt, s csak az 1960-as években – Ernst Nolte könyvének megjelenésével, s más, később még részletezendő körülmények miatt – vált nyugaton is újra elterjedtté.⁷

⁵ Csak néhány munkára utalva: Vajda Mihály: A fasiszta diktatúra funkciója. Magyar Filozófiai Szemle, 11. 1970. 525–574. c. tanulmánya kiemelte a „német fasizmus” egyediségét (lásd ehhez még a tanulmány teljes szövegét: Vajda Mihály: A fasizmusról. Bp. 1995.). Ormos Mária-Incze Miklós: Európai fasizmusok. Bp. 1978. c. munkájában hiányzott ez a megkülönböztetés, sőt, a szerzők elhatárolódtak Vajdától (9.). Ormos Mária: Náciizmus – fasizmus. Bp. 1985. c. művében a náciizmust – a címben is megjelenő megkülönböztetés ellenére – lényegében a fasizmus egy sajátos típusaként tárgyalta (287.; 375.).

⁶ Vö: Charles F. Delzell: Antifaschismus In: Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft. Eine vergleichende Enzyklopädie. Bd. 1. Freiburg 1967. 220–237.

⁷ A következőkben az alábbi kiadás alapján idézve: Ernst Nolte: Der Faschismus in seiner Epoche. München 1984. (Első kiad.: 1963.)

Egy másik, az előző kettőnél is heterogénebb irányzat szerint a náciizmus legmegfelelőbbben egyedi jelenségként értelmezhető: vagy szélsőséges antiszemitizmusát tekintve meghatározó ismérvének, vagy pedig a sajátos német történelmi fejlődés keretében keresve helyét. Főként a német „új társadalomtörténet” jeleskedett a „Sonderweg” (különút) tézisének kidolgozásában, mely szerint a felemás módon modernizálódó német társadalom preindusztriális, feudális és autoriter vonásainak fennmaradása éles ellentétbe került az expanzív tőkés gazdasági fejlődés, a kialakuló ipari társadalom egalitárius tendenciáival, s a Harmadik Birodalom létrejötte ezek, illetve az ellentmondás következménye volt. Bár ezt a modellt képviselői közül számosan – például Jürgen Kocka – összeegyeztethetőnek tartják a fasizmus- és totalitarizmuselméletekkel, a társadalomtörténeti kutatások jelentős hangsúlyeltolódásokat eredményeztek a Harmadik Birodalom értelmezéseiben.⁸ Újabban pedig – mint látni fogjuk – már a társadalomtörténet markáns módszertani differenciálódásának is tanúi lehetünk a Harmadik Birodalom kutatásában.

Melyik interpretáció képes leginkább visszaadni a náciizmus lényegét? A fasizmus- vagy inkább a totalitarizmuselmélet(ek)et kell felhasználnunk? Vagy teljesen le kell mondanunk egy ilyen középszintű elméletről (R. K. Merton) a tisztán empirikus kutatást előtérbe helyezve, s a náciizmust egyedi jelenségként interpretálva kerülhetünk legközelebb megértéséhez? Esetleg a politikai szféra elemzésének eddigi dominanciája helyett a hétköznapi életet, a társadalmat magát elemző irányzat kínál megoldást?⁹

A totalitarizmus fogalmát elsőként az olasz antifasizista publicisztika használta az 1920-as évek elején.¹⁰ Mussolini, és a fasiszta vezetés pozitív önértelmezésként – főként a „*stato totalitario*” összetételben – hamarosan átvette a kifejezést. Ez a szó náluk – például Giovanni Gentile-nél, az olasz fasizmus egyik főideológusánál – egy olyan rendszert jelölt, melyben megszűnik az állam és a társadalom közötti, a parlamentáris–demokratikus államokat jellemző szakadék. A nemzetiszocialisták is hasonló értelemben alkalmazták a fogalmat a hatalomátvétel előtt, de az ő ideológiájukban nem vált központi és hivatalos elemmé, sőt idővel szinte teljesen el is tűnt. A kortárs elemzők közül a baloldaliak (pl. Franz Neumann, Rudolf

⁸ Jürgen Kocka: Ursachen des Nationalsozialismus. Aus Politik und Zeitgeschichte, 21. Juli 1980. 3–15.

⁹ Az értelmezések hármas tagolására lásd a kiváló munkát, melynek szemléletéhez a miénk több kérdésben a legközelebb áll: Kershaw: Der NS-Staat. i.m. 43–87.

¹⁰ Klaus Hildebrand: Stufen der Totalitarismus-Forschung. Politische Vierteljahresschrift, IX. 1968. 397–422.; Hans Maier: „Totalitarismus” und „politische Religionen”. Vierteljahresheft für Zeitgeschichte, 45. 1995. 392.

Hilferding) csak a fasiszta diktatúra(ka)t illették a totalitarizmus/totaliter kifejezéssel, a liberálisok–demokraták azonban az olasz mellett hamarosan – már a 20-as évek második felétől – a Szovjetunióra, 1933 után pedig a náci rezsimre is használták ezt a fogalmat. A liberálisok hangsúlyozták, hogy diktatúrák ugyan korábban is léteztek a történelemben, szembetűnő azonban e despotizmusok és modern – fasiszta és kommunista – válfajaik között a minőségi különbség: az utóbbiak soha nem látott mértékben alkalmazzák az indoktrinációt és a terrort, a manipulációt, mobilizálják a tömegeket. Véleményük szerint a hatalomgyakorlás ezen új vonásai teszik a német és a szovjet rendszert strukturálisan azonossá.

A totalitarizmusfogalom már ekkoriban rendkívül erős politikai töltéssel rendelkezett, amit jól mutat az, hogy a Ribbentrop–Molotov-paktumot követően felerősödött használata, ellenben néhány év múlva, a Hitler-ellenes koalíció éveiben a Szovjetunió már nem számított totaliternek az angolszász tudományban, hanem „helyére” Japán került. Az elmélet ezen kettős funkciója később is megmaradt: egyfelől a fasiszta–nemzetiszocialista és a kommunista rendszer(ek) összehasonlító társadalomtudományi vizsgálatának eszköze lett, másfelől pedig a liberális demokráciák politikai–elméleti önvédelmi képességét volt hivatott erősíteni.¹¹ Ennek megfelelően a hidegháború csúcspontján a totalitarizmuskutatás tárgya elsősorban a szovjet rendszer lett.

A világháborút követő időszak totalitarizmuselméletének követői ezekhez a kortárs értelmezésekhez kapcsolódtak totalitarizmusfogalmuk mélyebb kidolgozásával. Közülük elsősorban a történeti–filozófiai irányultságú Hannah Arendt¹², valamint a jogelméleti orientációjú Zbigniew K. Brzezinski és Carl J. Friedrich¹³ munkáit kell kiemelnünk.

Arendt megkülönbözteti a szabadságot csak korlátozó autoriter rezsimektől a szabadságot teljesen felszámoló totaliter diktatúrákat. Szerinte a totalitarizmus a modern társadalmak válságában alakul ki, melynek során a nemzetállam gyengül, az imperializmus megerősödik, az osztályok és értékeik válságba kerülnek, s mindenekelőtt széttörnek az embereket összekötő társadalmi kapcsok, a cselekvő polgár helyére az atomizált, az elhagyatottság és feleslegesség érzése uralta egyedekből álló tömeg lép. Ezek a 19. század utolsó évtizedeiben kialakuló viszonyok az első világháború alatt különösen felerősödtek. A totaliter ideológia átfogó és kizárólagos

¹¹ Walter Schlangen: *Die Totalitarismus-Theorie: Entwicklung und Probleme*. Stuttgart–Berlin 1976. 21. s. köv.

¹² Hannah Arendt: *The Origins of Totalitarianism*. New York 1951.; A következőkben magyar kiadása alapján idézve: *A totalitarizmus gyökerei*. Bp. 1992.

¹³ Zbigniew Brzezinski–Carl J. Friedrich: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge/Mass. 1956. A német kiadás alapján idézve: *Totalitäre Diktatur*. Stuttgart 1957.

világmagyarázatával, a történelem megváltó céljának deklarálásával kínál egyfajta bizonyosságot az atomizált, elbizonytalanodott ember számára. Ezt azonban minden humánumot feladva, elsősorban terror alkalmazásával igyekezik elérni. A terror mellett a manipulációt szolgáló, s nem a politikai hitben gyökerező ideológia a totaliter államok másik fő jellemzője.¹⁴

Arendt totális államnak a Szovjetuniót és a náci Németországot tartja – a fasiszta Itáliát ellenben „csupán” autoriternek tekinti –, s ezek uralmi rendszerének árnyalt és meggyőző leírását adja. Különösen a nemzetiszocialista rezsim radikalizálódó, önromboló sajátosságait ábrázolja plasztikusan. Az elemzett társadalmi jelenség kialakulására azonban – mint az talán a fenti, néhány soros ismertetésből is kitűnik – nem képes megfelelő magyarázatot nyújtani. Elfogadhatatlan például az az érvelése, amely szerint a totaliter mozgalmak a tömegtársadalmak termékei, s egy „ország abszolút mérete” döntően meghatározza a totalitarizmus kialakulásának lehetőségét. Következésképpen csak Németország és a Szovjetunió lehet alkalmas terep számára, de más országok, pl. Olaszország már nem, mivel „ezen országoknak egyszerűen nem volt elegendő emberanyaguk ahhoz, hogy megengedhessék maguknak a totális uralmat és az ebből fakadó óriási embervesztéseget.”¹⁵

Míg Arendt inkább a totaliter rendszerek történeti vizsgálatának szentelte munkáját, s egyfajta történeti leíró definíciót nyújt, Carl J. Friedrich kísérletet tett egy ideáltipikus totalitarizmusfogalom megalkotására. Zbigniew Brzezinski közreműködésével írt nagyhatású munkájában a totalitarizmust olyan tünetegyüttesnek tekinti, melynek egyes alkotórészei más uralmi formákban is megtalálhatók ugyan, együttesen azonban csak a totaliter rendszerekben jelentkeznek. A szindróma hat fő jellemzője a következő:

1. Egy hivatalos ideológia, amely az élet minden területét átfogja, s a fennálló társadalom radikális elvetése mellett céljaként az emberiség ideális földi végállapotának megteremtését hirdeti.
2. Hierarchikusan és oligarchikusan felépülő, egy személy által vezetett tömegpárt kormányzása, melynek az összlakosság körülbelül 10%-a tagja, s amely a bürokrácia fölött vagy azzal összeolvadva működik.
3. A társadalom és az állam, de maga a párt feletti ellenőrzést is egy terrorisztikus titkosrendőrség gyakorolja. A terrorrendszer a rezsim tényleges ellenfelei mellett potenciális vagy önkényesen kiválasztott „ellenséges” osztályok és fajok ellen irányul.
4. A politikai vezetés és szervezeteik fegyvermonopóliuma.

¹⁴ Arendt: i.m. 377–397.

¹⁵ Arendt: i.m. 380.; Arendt hasonló kritikájára: Aycoberry: i.m. 130–133.

5. A párt hírmonopóliuma a tömegkommunikációs technika fejlődéséből adódó lehetőségek kihasználásával.
6. Központilag irányított gazdaság.¹⁶

A totalitarizmust Friedrich is egy új, sajátos uralmi formának tartja, melynek jellemzői mind a kommunista, mind pedig a fasiszta diktatúrákban megtalálhatók: „ezek sokkal inkább hasonlítanak egymásra, mint más államrendszerekre, az utóbbiakba beleértve az autokrácia régebbi formáit is.”¹⁷ Míg Arendt a náci rezsimet egy állandóan változó, akcionista rendszerként jellemezte, Friedrich – a korban elterjedt nézőpontnak megfelelően – a náciizmus monolitikus leírását adta. Igyekezett azonban Arendtnél meggyőzőbb magyarázattal szolgálni a totalitárius diktatúrák kialakulására, amelyeket főként a technikai fejlődés eredményeinek tekint, különösen a modern kommunikációs eszközöknek és fegyvereknek tulajdonítva nagy jelentőséget. Leonard B. Schapiro – szintén kiemelkedő totalitarizmuszakértő – ellenben úgy véli, hogy a technikai fejlődés nélkül ugyan nem lett volna lehetséges a lakosság átfogó ellenőrzése, de ez önmagában még nem megfelelő magyarázat a náci és a bolsevik diktatúrák speciális módszereire, melyeknek számos párhuzama található korábbi „töranniakban” is. Véleménye szerint a totaliter hatalmi rendszer igazi jellegzetessége dinamikus természete, az, hogy „az új vezérek mindent meg akarnak változtatni, mégpedig nem csupán anyagi tekintetben, hanem a fennálló értékrendet illetően is.”¹⁸

A totalitarizmuselmélet az 50-es évek óta igen nagy hatást gyakorolt a náciizmus történetének feldolgozásaira, amit több olyan munka jelez, mint a Harmadik Birodalom korai történetének összefoglalása Karl Dietrich Bracher és szerzőtársai tollából.¹⁹ E könyvek a történetírásban ritka módon több évtizede standard munkának számítanak. Időtállóságukban nyilvánvalóan az is közrejátszott, hogy Bracherék nem alkottak a Friedrichéhez hasonló merev, a dinamikát kizáró definíciót. Bracher számára „a totaliter diktatúrák döntő jellemvonása: a totális uralmi igény és vezérelv, a kizárólagos ideológia és a kormányok és kormányzottak azonosságának fikciója.”²⁰

¹⁶ Friedrich: i.m. 19. s. köv.

¹⁷ Friedrich: i.m. 19.

¹⁸ Leonard B. Schapiro: Totalitarismus. In: Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft. Bd. 6. i.m. 485–486.

¹⁹ Karl D. Bracher: Die Auflösung der Weimarer Republik. Stuttgart 1955.; Karl Dietrich Bracher-Wolfgang Sauer-Gerhard Schulz: Die nationalsozialistische Machtergreifung. Köln-Opladen 1960.; Karl D. Bracher: Die deutsche Diktatur. Köln-Berlin 1969.

²⁰ Karl Dietrich Bracher referátuma. In: Totalitarismus und Faschismus. München-Wien 1980. 13.

A totalitarizmus Bracher felfogásában sem csupán a két világháború közötti, hanem az azt követő korszak jelensége is. Az új technikai eszközök modern diktatúrák kialakulására nyújtanak lehetőséget, melyek a tömegek mobilizálásának és indoktrinációjának soha nem látott fokával rendelkeznek. Emiatt Bracher úgy véli, hogy az elmélet elvetése – gyenge pontjai ellenére – komoly veszélyekkel járna a parlamentáris demokráciák szellemi önvédelmi képessége szempontjából. Az alapvető különbség – állítja – a szabadság és az elnyomás, a demokrácia és a diktatúra között van, s nem a kapitalizmus és a szocializmus között, s éppen ennek felismerését teszi lehetővé a totalitarizmuselmélet. Bracher ennek megfelelően nagy aggodalommal fogadta a rivális fasizmusfogalomnak az 1960-as évektől megfigyelhető reneszánszát, ami szerinte politikailag a kommunista diktatúrák elleni kritika hatékonyságának gyengülésével jár, mivel az antikommunizmus többé már nem totalitarizmuskritikát jelent, hanem potenciális fasizmusként jelenik meg, hiszen maga is a fasizmus egyik fontos jellemzője. „A fasizmusfogalom általánosodása a totaliter és a demokratikus politika közötti különbségtétel rovására történt. A szellemi következmények beláthatatlanok,”²¹ – írja – hiszen így a demokrácia-totalitarizmus alternatíva helyébe a fasizmus-kommunizmus alternatíva lép. Ez az érvelés – a napi politikai szempontok prioritása a tudományosakkal szemben – egyben Bracher álláspontjának legfőbb gyengeségét jelenti. Bracher a totalitarizmuselméletek legelszántabb védelmezői közé tartozott még az 1980-as években is.²² Ekkor érdekes módon a totalitarizmuselméletek egyfajta újjászületése volt megfigyelhető, melynek elsősorban szintén politikai okai voltak, mindenekelőtt a szélsőséges mozgalmak térnyerése, valamint a nemzetközi enyhülés átmeneti apálya.²³

E reneszánsz azonban valóban csupán átmeneti jelenség volt, mivel a totalitarizmuskoncepció az 1960-as évektől kezdve – a fasizmuselméletek növekvő újbóli recepciójával párhuzamosan – mindinkább válságba került. Nyilvánvalóan közrejátszott ebben az, hogy a Szovjetunió, s különösen az európai kommunista országok jelentős változásokon mentek keresztül: a terror, a tömegpropaganda, a párt hatalmi monopóliuma egyre inkább veszítettek jelentőségükből, számos kortárs szakértő szerint a posztsztálinista államok a modern ipari társadalom követelményeinek hatására autoriter állammá fejlődtek vissza. Friedrich és Brzezinski paraméterei tehát egyre kevésbé tükrözték a „totaliter” rezsimek valóságos állapotait. Ők – a vál-

²¹ Karl Dietrich Bracher: *Schlüsselwörter in der Geschichte*. Düsseldorf 1978. 104.

²² Karl Dietrich Bracher: *Totalitarismus*. In: *Staatslexikon*. Bd. 5. Freiburg–Basel–Wien 1989. 491–494.; Uő: *Die Aktualität des Totalitarismusbegriffes*. In: Konrad Löw (Hg.): *Totalitarismus*. Berlin 1988. 11–19.

²³ Walter Laqueur: *Totalitarismus: Gibt es ihn? Gab es ihn jemals? Europäische Rundschau*, 1986. Heft 1. 9–22.

tözásokkal lépést tartani igyekezték – oldották eredeti koncepciójuk merevségét: a náci Németországot és a sztálini Szovjetuniót, mint a totalitarizmus különlegesen szélsőséges változatait megkülönböztették a „normáleset”-től, s elismerték, hogy korábban egyes vonásoknak túl nagy jelentőséget tulajdonítottak. Primér- és szekunderjelenségeket különítettek el a totális államok jellemzői között. Az előbbieket sorában főként egy új társadalmi értékrend elfogadtatásának, illetve érvényesítésének törekvése szerepelt, míg az utóbbiakhoz például a párturalom, a tömegpropaganda tartozott.²⁴

Bár néhány fontos, a totalitarizmuselméletekkel szembeni ellenvetés már eddig is szóba került, a következőkben bírálóinak legfontosabb érveit igyekszünk röviden számba venni. A totalitarizmuselmélet egyes marxista kritikusai szerint maga a fogalom csupán a hidegháború tisztán politikai célokat szolgáló terméke, amely a Szovjetunió lejáratására szolgál, így tudományosan értéktelen. Ez az érvelés természetesen nem fogadható el, mert – mint láttuk – a fogalmat már az 1920-as évektől kezdve használták. Ezenkívül ez a kijelentés maga is politikai jellegű, ami nem mond semmit arról, hogy a totalitarizmus más fogalmaknál alkalmasabb-e a jelölni kívánt jelenségek elméleti–tudományos megragadására vagy sem.²⁵

Egy másik – szintén marxista – kritikai irányzat szerint az elmélet megengedhetetlenül elhanyagolja az egyes politikai rendszerek lényegét, azaz céljait, szándékait. Werner Hofmann a csak körülményesen lefordítható „Beharrungsdiktatur”-nak („fenntartó” diktatúra) nevezi Hitler rendszerét, ami a meglévő uralmi pozíciók biztosítását volt hivatott szolgálni, míg Sztálin rezsimét „Erziehungsdiktatur”-nak („nevelő” diktatúra) tartja, amelynek feladata a Szovjetunióban időszerű „eredeti tőkefelhalmozás” felgyorsítása volt.²⁶ A Szovjetuniót pozitív céljait tekintetbe véve nem lehet azonosítani a náci Németországgal, következésképpen a totalitarizmust a nácizmusra esetleg lehet alkalmazni, de a kommunizmusra nem – véli Hofmann. Az általa alkalmazott terminusokkal szembeni jogos ellenvetésnek tűnik, hogy nem csupán Sztálinnak, hanem Hitlernek is szándéka volt egy – igaz, más szempontú – „átnevelés”. Ennél is fontosabb azonban a nyilvánvaló módszertani probléma: a nem vizsgálható jövőre vonatkozó kijelentés nem is cáfolható, ezért egy rezsime jövőjét nem lehetséges egy másik rendszer jelenével összevetni. Mivel Hofmann ezt

²⁴ Carl J. Friedrich: *Totalitarianism: Recent Trends. Problems of Communism*, 17. 1968. 32–43.; *Uő*: *Diktatur*. In: *Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft. Eine vergleichende Enzyklopädie*. Bd. 1. i.m. 1240–1259.

²⁵ Mint erre utal: Kershaw: *Der NS-Staat*. i.m. 70.

²⁶ Werner Hofmann: *Die Arbeitsverfassung der Sowjetunion*. Berlin 1956. 303.

teszi, közel kerül a sztálinizmus apológiájához, melyben a célok (önmagukban is) legitimálják a diktatórikus módszereket.²⁷

A totalitarizmuselméletet emellett is több lényeges ponton érte kritika. A talán legfontosabb bírálat szerint elvonatkoztat a totaliter struktúrák áttörését lehetővé tevő társadalmi és gazdasági előfeltételektől, s így az uralmi rendszer, terror, propaganda, egypártrendszer válik az összehasonlítás kizárólagos kritériumává, jóllehet a német és a szovjet diktatúra gazdasági és társadalmi előfeltételei egészen eltérőek voltak. A már erősen iparosodott náci Németország gazdasága például közel sem állt olyan mértékben állami kontroll alatt, mint a Szovjetunióé, központilag irányított gazdaságról pedig semmiképpen nem beszélhetünk a Harmadik Birodalomban.

Ezenkívül az 1960-as évek közepe óta a náci bel- és gazdaságpolitika, bürokrácia stb. mind mélyebb kutatása nyomán egyre több kutató véli úgy, hogy a Harmadik Birodalom közel sem tekinthető olyannyira monolitikusnak, mint azt a totalitarizmuselmélet sugallja, vagy ahogy az például Friedrich tanulmányaiból kitűnik. Ehelyett sokkal inkább egyfajta struktúranélküliség, belső anarchia – „szervezett anarchia” – jellemezte. A Harmadik Birodalom uralmi rendszerének leírására alkalmasnak tűnik a „polikrácia” fogalma, ami több autonóm, egymással versengő uralmi centrumot jelent.²⁸ Hitlernek állandó kompromisszumokkal és a rezsim radikalizálásával kellett folyamatosan biztosítania uralmát. Így „tényleges uralma a gazdaság-, társadalom- és kultúrpolitika területén igen korlátozott maradt, sőt gyakran nem is létezett” – írja Peter Hüttenberger a kérdést illetően klasszikus és később még idézendő tanulmányában.²⁹

Nem csupán a Harmadik Birodalom esetében vált azonban nyilvánvalóvá, hogy a totalitarizmusfogalom nem teszi lehetővé a totaliter program és uralmi igények, valamint a tényleges uralmi struktúrák közötti különbségtételt. Mint jeleztük, a szocialista országok fejlődésének fényében az 1960–70-es években egyre inkább teret nyert az a felismerés, hogy a posztsztálinista rendszerek társadalmi-politikai változásai és konfliktusai nem írhatók le a totalitarizmuselmélet(ek)ből nyert kategóriákkal. Nem igazolódtak az elmélet azon tézisei sem, melyek szerint a totaliter uralom

²⁷ Uwe Dietrich Adam: Anmerkungen zu methodologische Fragen in den Sozialwissenschaften: Das Beispiel Faschismus und Totalitarismus. In: Manfred Funke (Hg.): Totalitarismus. Düsseldorf 1978. 33–34.

²⁸ A gazdag irodalomból csak néhány munkára utalunk: Martin Broszat: Der Staat Hitlers. München 1969.; Edward N. Peterson: The Limits of Hitler's Power. Princeton 1969.; Hans Mommsen: Beamtentum im Dritten Reich. Stuttgart 1966.; Dietmar Petzina: Autarkiepolitik im Dritten Reich. Stuttgart 1968.

²⁹ Peter Hüttenberger: Nationalsozialistische Polykratie. Geschichte und Gesellschaft, 2. 1976. 442.

feltétele egy (karizmatikus) teljhatalmú vezér, a totalitarizmus önmagában vett cél, s az sem, hogy a totális rendszer szükségszerűen mindinkább totalitárius kell legyen.

A kritikák ellenére egy koncepció-pluralizmus (pragmatizmus?) jegyében lehet létjogosultsága a totalitarizmus fogalmának is – mint egy elemzési eszköznek a többi között –, főként azért, mert ugyanazon történeti jelenség különböző célú leírására más és más fogalmak lehetnek alkalmasak. A totalitarizmusfogalom jól definiálva azt hangsúlyozza, ami valóban közös például a sztálini Szovjetunió és a náci Németország között: kizárólagosságra való törekvés, hasonló uralmi technikák stb. Az ilyen szempontú összevetés pedig tanulságokkal járhat e rezsimek működésének megértése szempontjából. Ugyanakkor tudatában kell lennünk a súlyos érveknek is, melyek arra figyelmeztetnek, hogy a totalitarizmus fogalmának használata komparatív értelemben nem célravezető.³⁰

Mint jeleztük, a Német Szövetségi Köztársaságban, s más nyugat-európai országokban a második világháború után jó ideig Mussolini mozgalmát és rendszerét emlegették fasisztaként, a német „fasizmusra” a nemzetiszocializmus, Hitler-állam, Harmadik Birodalom megjelöléseket alkalmazták, úgyszólván szinonimaként.³¹ A náciizmust ekkoriban csak a marxista szerzők értelmezték a fasizmuselméletek keretében, melyek iránt az 1960-as években megnőtt az érdeklődés. Ehhez jelentősen hozzájárult Ernst Nolte 1963-ban megjelent és nagy visszhangot kiváltott műve.³² Ettől kezdődően mindinkább előretörték a történetírásban a nem marxista fasizmusinterpretációk is.

Klaus Hildebrand nyomán az utóbbi évtizedek fasizmuskutatásának három fő áramlatát különböztethetjük meg:³³

1. A marxista;
2. az elsősorban Ernst Nolte jegyezte ún. „fenomenológiai”-eszmétörténeti; és
3. a strukturalista–funkcionalista – vagy másként szociológiai –, illetve az ezzel rokonítható, a fasizmust a modernizációelméletek keretében értelmező irányzatot.

A fasizmuselméletek következő áttekintésénél is mindenekelőtt azt a szempontot érvényesítjük, hogy azok mennyiben alkalmasak a náciizmus leírására.

³⁰ Kershaw: Der NS-Staat. i.m. 73.

³¹ Wolfgang Wippermann: Faschismustheorien. Darmstadt 1989. 6.

³² Az alábbi kiadás alapján idézve: Ernst Nolte: Der Faschismus in seiner Epoche. München 1984.

³³ Hildebrand: Das Dritte Reich. i.m. 138. s köv.

1. Az ortodox „ügynökelmélettől” a bonapartizmuselméletig terjedő skálán elhelyezkedő marxista fasizmuselméletek közös vonása az, hogy a fasizmust valamilyen formában a kapitalista rendszer következményének tekintik. Az előbbiek a fasiszta rezsim (nácizmus) és a monopolkapitalizmus teljes strukturális azonosságának tételéből indulnak ki, vagyis a náci pártot és vezetőit mintegy csupán a nagytőke „ügynökeinek” tartják. Az utóbbiak – a nagytőke és a nácizmus közötti szoros kapcsolat elismerése mellett – azt állítják, hogy a Harmadik Birodalomban – növekvő mértékben – jelen volt a végehajtó hatalom relatív önállósulása, a politika primátusa.³⁴

A kapitalizmus és fasizmus strukturális azonosságának tétele már az 1920-as években kanonizálódott a kommunista mozgalomban. A Kommunista Internacionálé 1924-es V. kongresszusa a nagyburzsoázia proletariátus elleni pusztító harci eszközeként aposztrofálta a fasizmust. Főként német és olasz munkásmozgalmi vezetők (Karl Radek, Clara Zetkin, Antonio Gramsci, Palmiro Togliatti) hasztalan hívták fel a figyelmet már az 1920-as években a Komintern által megjelölt, tisztán a tőkét szolgáló funkció és a tényleges társadalmi bázis közötti ellentmondásra, fellépésüket szektásként, revizionistaként bélyegezték meg a kommunista mozgalomban. Ráadásul a Komintern állásfoglalása szerint a kapitalizmus ezen halódó korszakában minden nem kommunista párt fasiszta jellegűvé válik. Az ortodox álláspont a Komintern VB 13. plénumának közismert, 1933 decemberében született meghatározásában is tükröződött, amely egészen a 80-as évek végéig a szovjet típusú marxizmus hivatalos definíciójának számított. Eszerint „a fasizmus a fináncztőke legreakciósabb, legsovinisztább, legimperialistább szárnyának nyílt, terroristikus diktatúrája.” E meghatározás Lenin imperializmuselmélete alapján állítja, hogy a kapitalizmus küszöbön álló, objektíve elkerülhetetlen összeomlását a monopol-tőke legreakciósabb stb. csoportja tömegmozgalom segítségével igyekszik elhárítani. Így juttatja hatalomra a fasiszta pártot, amivel csupán a polgári állam egy újabb formája keletkezik. Ez történt Németországban is: a burzsoázia a náci diktatúrával tett kísérletet a kommunista mozgalom felszámolására. Eltűntek a parlamenti díszletek, változtak a formák, de a társadalmi alap, a monopol-tőke uralma nem változott a weimari köztársasághoz képest.

Ez az interpretáció teljesen figyelmen kívül hagyja a náci diktatúra kialakulásának folyamatát, mindenekelőtt az NSDAP széles társadalmi bázisát. Nem képes magyarázni azt, hogy e párt tízmilliót jóval meghaladó választói táborral rendelkezve jutott hatalomra, ahogy a „fasiszta” rendszer kétségkívül megfigyelhető ön-

³⁴ A marxista fasizmuselméletek alábbi bemutatásánál elsősorban a következő munkákra támaszkodtunk: Hildebrand: *Das Dritte Reich*. i.m. 135–155.; Wolfgangippermann: *Faschismus – nur ein Schlagwort?* Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte, XVI. 1987. 346–366.

állósulási tendenciáira sem képes fényt vetni. E felfogás szerint nem a diktatúra formája, hanem társadalmi funkciója a döntő. Mivel azonban ez egy hagyományos katonai diktatúra és a náci rendszer esetében teljesen azonos e nézet hívei számára, a definíció szükségszerűen a fasizmusfogalom felhígulásához vezet.

A kapitalizmus és a fasizmus viszonya fontos az interpretáció szempontjából, de önmagában nem magyarázza a náciizmus kialakulását. Miért Németországban, s nem például a szintén kapitalista Egyesült Államokban alakult ki fasiszta diktatúra? Emellett ez az elmélet a náciizmus faji politikáját, Hitler sajátos szerepét szintén képtelen súlyának megfelelően beilleszteni az interpretációba. Milyen érdeke fűződött a nagytőkének a totális háborúhoz, melyben termelőeszközeinek tömege semmisült meg? Miért szövetkezett a kispolgárság a nagytőkétől való félelme következtében egy olyan mozgalommal, amely – állítólag – kizárólag a nagytőke érdekeit képviselte?

A társadalmi bázis és a társadalmi funkció közötti ellentmondást próbálja feloldani a bonapartizmuselmélet. Képviselői elismerik, hogy a fasizmusnak sikerült széles tömegeket megnyernie, s ezért autonóm tényező volt, nem pedig kizárólag a monopoltőke eszköze. Tömegbázisa azonban még – vélik – nem lett volna elegendő a hatalomrakerüléséhez, ehhez hatalmi vákuumra, az osztályerők egyensúlyára volt szükség, melyben a végrehajtó hatalom önállósulása következhetett be. Ebben a „patthelyzetben” a burzsoázia lemondott a politikai hatalomról a fasiszta (náci) párt javára, azért, hogy gazdasági hatalmát megtarthassa. A fasiszta (náci) párt azután a végrehajtó hatalmat megszerezve egyre inkább függetlenedett eredeti szövetségeseitől, jóllehet az uralkodó rétegek gazdasági-társadalmi dominanciája nagy mértékben fennmaradt. Az önállósulás mértéke magyarázhatja az olasz és német eset közötti különbségeket is: az önállósulás Németországban szélsőségesebb formát öltött, mint Olaszországban.

Az elmélet gyökerei Karl Marx bonapartizmuselemzéséig nyúlnak vissza, amely a Louis Bonaparte 1851-es államcsínye nyomán kialakult rendszert vizsgálja. Marx szerint a hatalomért folytatott harc közben olyan egyensúlyi állapot alakult ki a fő osztályok között a korabeli Franciaországban, melyet Louis Bonaparte a bürokrácia, a katonatiszti réteg stb. támogatásával, s tömegmozgalomra támaszkodva kihasználhatott a hatalom megszerzésére. Ezáltal az állami végrehajtó hatalom relatív önállósulása következett be a társadalmi osztályokkal szemben. A bonapartizmuselméletet az olasz esetre elsőként Otto Bauer, August Thalheimer és Lev Davidovics Trockij alkalmazták 1924-ben, illetve 1930-ban megjelent munkáikban. Szerintük a végrehajtó hatalom függetlenedése csak részleges, s ennyiben ideiglenes volt, mert a politikai hatalomra korlátozódott, míg mások – többek között Rudolf Hilferding

– a náci állam esetében az önállósulást totálisnak tartották.³⁵ A bonapartizmuselmélet ekkoriban, a két világháború között csak igen kevés követőre talált, s ezek is összeütközésbe kerültek a kommunista mozgalommal. A teória az 1960-as években, nyugati marxisták körében élte másodvirágzását, amikor olyan újabb variációi is kialakultak, mint Nicos Poulantzas neogramsciánus elmélete, amely kitüntetett figyelmet szentel a politikai válság szerepének a fasizmus hatalomrajutásában.³⁶

A bonapartizmuselmélet komoly hiányosságokkal is rendelkezik: egyrészt a kapitalizmus általános válságából kiinduló elmélethez hasonlóan nem tud megválaszolni adni arra a kérdésre, hogy a többi kapitalista országban, mint Franciaország, vagy az Egyesült Államok miért maradt fenn a demokrácia. Ugyancsak kevésbé képes magyarázni a náci ideológia és gyakorlat olyan elementáris jelenségét, mint a szélsőséges rasszizmus.³⁷

2. Ernst Nolte igen összetett érvelésében a fasizmust lényegében a transzcendencia elleni fellépésnek tekinti. A transzcendenciát sajátosan értelmezve egyrészt az emberiség földi emancipációra és haladásra irányuló törekvését érti alatta („gyakorlati transzcendencia”), másrészt a földöntúli életben való hitet, melyben az „abszolút egész” elérésére való törekvés nyilvánul meg („elméleti transzcendencia”). A polgári társadalomban kapcsolat, s törékeny egyensúly létezik a két típusú transzcendencia között. Ezt az egyensúlyi helyzetet szünteti meg a bolsevizmus a gyakorlatira helyezve a hangsúlyt. A fasizmus mindkét transzcendenciát tagadja. Szerinte tehát a fasizmus a demokratizáció, a szekularizáció, a nemzetközi integráció egyetemes folyamata elleni lázadás volt a két világháború között. Fasizmusinterpretációja a maga által „fenomenológiainak” nevezett módszerének megfelelően a fasizmusok önértelmezésén, megnyilvánulásain alapul. Ez utóbbihoz tartoznak cselekvéseik is, melyekben – így Nolte – a liberális demokrácia elleni fellépésük és főként antimarxizmusuk nyilvánul meg. Definíciója szerint „a fasizmus antimarxizmus, ami egy az ellenfelével szemben radikálisan fellépő, s ennek ellenére rokon ideológiával, s közel azonos, de mégis jellegzetes módszerrel kívánja azt (ti. a marxizmust – T.B.) megsemmisíteni, mindig a nemzeti autonómia és önértelmezés (Selbstbehauptung) kereteiben.”³⁸ Ennek alapján az egyes fasiszta mozgalmak között olyan azonosságokat („fasiszta minimum”) vél felfedezni (antimarxizmus, antili-

³⁵ Wippermann: *Faschismus – nur ein Schlagwort?* i.m. 353.

³⁶ Nicos Poulantzas: *Fascism and Dictatorship*. London 1974.; ld. még: Jane Caplan: *Theories of Fascism: Nicos Poulantzas as Historian*. *History Workshop*, 3. 1977. 83–100.

³⁷ Kershaw: *Der NS-Staat*. i.m. 102–103.

³⁸ Nolte: *Der Faschismus in seiner Epoche*. i.m. 51.

beralizmus, antikonzervativizmus, vezérelv, párthadsereg, totaliter célok) melyek lehetővé teszik, hogy a két világháború közötti időszakot „a fasizmus korszaká”-nak tekintsük.³⁹

Nolte fenomenológiai módszere azt jelenti, hogy elsősorban a fasiszta vezetők (Mussolini, Hitler, Charles Maurras) megnyilvánulásait elemzi ideológiai–pszichológiai szempontok alapján. A szociológiai analízist Nolte tudatosan elutasítja, mivel azt nem tartja kielégítőnek. Ez a metodológia már önmagában problémákat vet fel, hiszen a mozgalmak, s főként a rezsimek természetére vonatkozóan nem lehet a – mégoly szélesen értelmezett – megnyilvánulásokból feltétlenül találó következtetéseket levonni. „Mit jelent (...) a »gyakorlati transzcendencia«, ha nem a modern társadalom által adoptált gazdasági tényezőket...? S ha ez igaz, e tényezők figyelmen kívül hagyásával hogyan várhatunk megfelelő eredményeket a modern társadalom elemzésében?”⁴⁰ – kérdi joggal Wolfgang Sauer, akinek véleménye szerint Nolte módszere ellentétbe kerül saját „gyakorlati transzcendencia”-koncepciójával. Hildebrand azért bírálja Noltét, mert „a fasizmus lényegének szellemtörténeti meghatározása során egyszerűen a fasizmus fogalmilag is megfogható létezéséből indul ki, ami azonban éppenséggel a vita tárgyát képezi. A fenomenológiai szemléletnek ugyan sikerül leírnia a politikai uralom és szervezet fasisztának nevezett típusának különböző intenzitású megjelenési formáit Európában, ezzel azonban még nem igazolja a jelenség meglétét. A parlamentarizmus és kommunizmus egyidejű és azonos súlyú létezése következtében a Nolte által megalkotott fasizmusfogalom nem képes meggyőzően bizonyítani a korszakos jelentőséget ...”⁴¹

Döntően egyetértéssel találkozott azonban Nolténak a fasizmus „nem azonos azonosságáról” alkotott tézise. Ez a fasizmust alapvetően jellemző ellentmondás főként azt jelenti, hogy antibolsevista céljait a bolsevizmuséhoz hasonló eszközökkel igyekszik megvalósítani.

3. A strukturalista–funkcionalista – vagy egyesek által szociológiaiak nevezett – irányzat szerint a fasizmus kialakulása a „reziduális elitek”-nek a modern ipari társadalom fejlődéstendenciáival szembeni ellenállásával magyarázható egy olyan meghatározott történelmi időszakban, amikor a veszélyeztetett tradicionális uralko-

³⁹ Ernst Nolte: *Die Krise des liberalen Systems und die faschistischen Bewegungen*. München 1968. 385.

⁴⁰ Wolfgang Sauer: *National Socialism: Totalitarianism or Fascism*. *American Historical Review*, LXXIII. 1967–1968. 414.

⁴¹ Hildebrand: *Das Dritte Reich*. i.m. 141.

dó elitek a kommunista hatalomátvételtől is fenyegetve érzik magukat.⁴² A fasizmus kettős elhárító funkciójának megfelelően „mind a kapitalizmus és a szocializmus, s mind a nagy kapitalisták és a nagy szakszervezetek elleni tiltakozás volt”.⁴³

A strukturális-funkcionális magyarázattal szembeni legfőbb szokásos ellenvetés az, hogy túlbecsüli az elitek szerepét a tömegmozgalommal szemben. Másrészt kétséges az is, hogy Németországon kívül mely más államokra illik még a pluralista ipari társadalomra való átmenet szakaszának feltételezése – a kelet-európai államokra semmiképpen sem. A német eset sok szempontból éppen hogy kivételes volt („Radikalfaschismus”), ráadásul nem állítható az sem, hogy egyértelműen a meglévő társadalmi struktúrát konzerválta volna.⁴⁴

Összességében megállapíthatjuk, hogy a fasizmusfogalom használata ellen szól rendkívüli inflálódása, melynek szimptómái – különösen Kelet-Európában – közismertek. Megjelentek különböző hibrid formái a nyelvhasználatban, mint klerikofasizmus, agrárfasizmus, anarchofasizmus stb. A kommunista országok politikája és hivatalos tudománya számtalan autoriter nem-kommunista rezsim megjelölésére is ezt használta, a fasizmus és kapitalizmus közötti elválaszthatatlan kapcsolatot feltételezve. Így lett fasiszta Pilsudski, Papen, Primo de Rivera, Dollfuß, Franco vagy éppen Horthy rendszere. Ráadásul a parlamentáris országok, főként a Német Szövetségi Köztársaság és az Egyesült Államok bizonyos politikai tendenciáit is mint fasisztát, illetve fasisztoidot bélyegezték meg. Nem csupán a kommunista országokra, hanem a nyugati baloldalra is jellemző volt ez, különösen az 1960-as évek második felétől, ami – mint K. D. Bracher is hangsúlyozza – a diktatúrák „bagatellizációját” jelenti, mert ezzel egy fazékba dobálunk mindent, mindegy, hogy katonai rezsimokról, (...) latin-amerikai oligarchákról, vagy pedig nyugati demokráciákról van szó...”⁴⁵ Ennek eredménye vagy mindenféle diktatórikus tendencia demonizációja, vagy az olasz fasiszta és különösen a náci rezsim lebecsülése, azok minden borzalmával együtt – tartja Bracher. Az is meggyőződése, hogy a fasizmus-elméletek túlságosan absztraktak ahhoz, hogy érzelmi érintettséget váltsanak ki a demokrácia védelme érdekében, erre csak a totalitarizmuselméletek képesek.

A fasizmus fogalmának általánosító használata elleni másik igen fontos érv az, hogy ez az egyes „fasizmusok” közötti rendkívül jelentős különbségeket nivellálja,

⁴² Hans Mommsen referátuma. In: Totalitarismus und Faschismus i.m. 18–27.; Hildebrand: Das Dritte Reich. i.m. 141.

⁴³ Seymour Martin Lipset: Political Man: The Social Bases of Politics. Garden City, N.Y. 1960. 133–134.

⁴⁴ Hildebrand: Das Dritte Reich. i.m. 141–142.

⁴⁵ Karl Dietrich Bracher: Faschismus. In: Staatslexikon Bd.2. Freiburg–Basel–Wien 1986. 558.

s ezáltal lehetetlenné teszi a náciizmus egyedi vonásainak felismerését. Ezért célszerű lehet az egyes mozgalmak, illetve rezsimiek terminusainak differenciált használata, de legalább a náciizmus és a fasizmus(ok) megkülönböztetése.

A fasizmuselméletek érvényességének vizsgálatában nyilvánvalóan igen nagy szerep juthat az összehasonlításnak. Elméleti szempontból különösen jelentős lehet az olasz fasizmus és a nemzetiszocializmus összevetése, már csak azért is, mert a történetírásban fasisztának tekintett mozgalmak közül csak ezek voltak képesek a rezsimszakaszba is eljutni – Franco például hatalomra jutva csupán autoriter rendszert épített ki. A kétségkívül meglévő számos hasonlóság mellett (vezér-gondolat, tömegmozgalom, ideológiai rokonság) az irodalom – természetesen nem minden vita nélkül – a következő fő eltéréseket konstatálja:

1. A náci faji ideológia szélsőséességének még megközelítőleg sem találhatjuk itáliai megfelelőjét.⁴⁶
2. A náci az állam és a társadalom lényegesen nagyobb fokú ellenőrzését valószínűsítették meg, mint a fasiszták Olaszországban.⁴⁷
3. Míg a náci rezsimet extrém módon agresszív külpolitikai célok jellemezték, melyek egy rasszista világuralom kiépítésére irányultak, az olasz fasiszták tradicionális imperialista külpolitikai célokat követtek (imperio romano, gyarmati uralom).⁴⁸
4. Hitler olyan különlegesen fontos integratív szerepet foglalt el a náci rendszerben, amivel Mussolinié nem vethető össze.⁴⁹
5. A két rezsim kialakulásának szocioökonómiai körülményei igen eltérőek voltak.⁵⁰

A Harmadik Birodalom és a sztálini Szovjetunió, illetve a nemzetiszocializmus és az olasz fasizmus közötti jelentős különbségek arra intenek bennünket, hogy a

⁴⁶ Különösen hangsúlyozza ezt: Saul Friedländer: Vom Antisemitismus zur Ausrottung. In: Eberhard Jäckel-Jürgen Rohwehr (Hg.): Der Mord an den Juden im Zweiten Weltkrieg. Stuttgart 1985. 21–25.; A különbségekre: Karl Dietrich Erdmann: Nationalsozialismus-Faschismus-Totalitarismus. Geschichte in Wissenschaft und Unterricht, 1976. 458–459.; Kershaw: Der NS-Staat. i.m. 36.

⁴⁷ Pl.: Paul Hayes: The Triumph of Caesarism: Fascism and Nazism. In: Uő (Ed.): Themes in Modern European History, 1890–1945. London–New York 1992. 190–191.

⁴⁸ Pl.: Karl-Dietrich Bracher: The Role of Hitler. In: Walter Laqueur (Ed.): Fascism: A Reader's Guide. London 1979. 201–202.

⁴⁹ Klaus Hildebrand: Hitlers Ort in der Geschichte des preussisch-deutschen Nationalstaates. Historische Zeitschrift, 217. 1973. 584–632.

⁵⁰ A különbségekre általában ld. még: Erdmann: Nationalsozialismus-Faschismus-Totalitarismus. i.m. 458–459.; Kershaw: Der NS-Staat. i.m. 78–79.; Totalitarismus und Faschismus. i.m. 45–49.

nácizmusra vonatkozóan óvatosan alkalmazzuk az összehasonlító totalitarizmus – és fasizmusfogalmat. E problémát még a totalitarizmus-, illetve fasizmusfogalom mellett érvelők is érzik, amit mutat, hogy például Ernst Nolte a nácizmus esetében a „Radikalfaschismus”, az olasz változatnál pedig a „Normalfaschismus” fogalom bevezetését javasolja.⁵¹ Nyilvánvaló, hogy az ehhez hasonló meghatározásokat igen csekély különbség választja el a nemzetiszocializmus egyediségét hangsúlyozó állásponttól, melyet az értelmezések egy újabb vonulatának tekinthetünk.

Saul Friedländer az antiszemitizmus Harmadik Birodalomban betöltött „közpon-ti és egyedi” szerepe miatt tekinti a nácizmust egyedi jelenségnek.⁵² Mások szerint a nácizmust mindenekelőtt Hitler személye tette azzá, ami volt. Hitler olyannyira befolyásolta pártjának, majd hatalomra jutva a Harmadik Birodalomnak a politikáját – mindenekelőtt antiszemitizmusával és élettérelméletével –, hogy azok az interpretációk, amelyek nem őt helyezik középpontjukba, szükségszerűen meghamisítják a német történelmet – állítja Klaus Hildebrand.⁵³

Az interpretációk ezen csoportját azonban mindenekelőtt az „új társadalomtörté-net”-nek (Neue Sozialgeschichte) nevezett, az 1960-as évek végétől a Német Szö-vetségi Köztársaságban kialakult irányzat fémjelzi,⁵⁴ a német „különút”, az úgy-nevezett „Sonderweg” elméletének kidolgozása révén.⁵⁵ Magát a „német különút”, illetve az ezzel egyenértékű „különös német fejlődés” stb. fogalmat a legkülönbö-zőbb politikai-módszertani elkötelezettségű szerzők alkalmazzák. Ennek megfele-lően a tézis megjelenése is igen sokszínű, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy ehhez hasonló elképzelések már a Vormärz időszakától kezdődően éltek a német történeti köztudatban. Ekkor a német különutasság még többnyire pozitív értelmet nyert, mindenekelőtt a sajátos kulturális tradíciók hangsúlyozásával.⁵⁶ Mi most nem ezekkel, hanem a Sonderweg-elmélet második világháború után elterjedt kritikai válfajával foglalkozunk.

⁵¹ Erre legutóbb ld.: Ernst Nolte referátuma. In: Totalitarismus und Faschismus. i.m. 77.

⁵² Friedlander: i.m. 21–25.

⁵³ Hildebrand: Hitlers Ort in der Geschichte des preussisch-deutschen Nationalstaates. i.m.; Uő.: Das Dritte Reich. i.m. 132. s. köv.; Andreas Hillgruber: Endlich genug über Nationalsozialismus und Zweiten Weltkrieg? Düsseldorf 1982. 48. s. köv.

⁵⁴ Gerhard A. Ritter: The New Social History in the Federal Republic of Germany. London 1991.

⁵⁵ Ezen alapuló közismert feldolgozás: Hans-Ulrich Wehler: Das Deutsche Kaiserreich 1871–1918. Göttingen 1973.; ld. még: Hans Jürgen Puhle: Deutscher Sonderweg. Journal für Geschichte, 1981. Heft 4. 44–45.; Deutscher Sonderweg – Mythos oder Realität. München–Wien 1982.

⁵⁶ Bernd Faulenbach: Deutscher Sonderweg. Aus Politik und Zeitgeschichte, 33. 15. August 1981. 4–12.

Ezúttal nem közvetlenül a Harmadik Birodalom történetének interpretációjáról van szó. Az irányzat képviselőinek célja az, hogy ábrázolják azt a folyamatot, melynek során a német fejlődés egyedivé vált, eltért az angolszász és francia úttól („különút”), s kialakultak a német társadalom azon sajátos vonásai, melyek hozzásegítették a náciakat a hatalomrajutáshoz, s lehetővé tették a náciizmus egyedi rendszerének kialakulását.

A „Sonderweg” elmélete főként az első világháború előtti évekre koncentrál, hangsúlyozva, hogy Németországot a megkésett iparosodás, a torz nemzetfejlődés, illetve a nemzetállam késői kialakulása, a sikeres polgári forradalom hiánya jellemezte, s ez megkülönböztette olyan államoktól, mint Anglia, az Egyesült Államok vagy Franciaország. Az iparosodás előtti és az autoriter-bürokratikus elit, intézmények és értékek viszonylag erősen éltek még a 20. században is, ami hozzájárult az igazi parlamentarizmus hiányához, a völkisch-nacionalista-imperialista ideológiák sikeréhez, az agresszív-militarista politikai kultúra fennmaradásához. A rövidtávú tényezők mellett – mint az igazságtalan béke, az infláció, a gazdasági válság – főként ezek a hosszú távú tényezők alapozták meg a náci hatalomátvételt. Rövidtávú problémák ugyanis másutt is jelen voltak, mégsem alakult ki a nácihoz hasonló rezsim.

A német különút elképzelését – különösen az utóbbi két évtizedben – sok kritika érte. Mindenekelőtt azt szegezték ellene, hogy feltételezi egy „normál” fejlődés létezését. Ilyen „norma” azonban kritikusai szerint több ok miatt sem létezhet. Egyrészt minden nemzet történelmi fejlődése egyedi, s szinte lehetetlen „nyugati” mintáról beszélni: Franciaország útja rendkívüli módon eltért Angliáétól, azé pedig az Egyesült Államokétól. Másrészt a „norma” fogalma eleve értékítéletet feltételez.⁵⁷ A Sonderweg-tézis hívei persze vállalják ezt az értékválasztást, az azonban kétségtelen, hogy az angolszász államok egyes külpolitikai problémái (vietnami háború) és belpolitikai nehézségei (Anglia), valamint a második világháború utáni mind vonzóbb német fejlődés következményeként erősen megkérdőjeleződött, hogy „normaként” szolgálhat(ott)-e az Egyesült Államok vagy Nagy-Britannia útja a németek számára.

Ezenkívül néhány angolszász történész – mindenekelőtt David Blackbourn, Geoff Eley és Richard Evans – úgy véli, hogy a Kaiserreich lényegesen modernebb volt, mint azt feltételezni szokás, s politikai, szociális és kulturális fejlődése nem

⁵⁷ Thomas Nipperdey: Wehlers „Kaiserreich”. Eine kritische Auseinandersetzung. Geschichte und Gesellschaft, 1. 1975. 539–560.

tért el lényegesen más nyugat-európai államokétól.⁵⁸ Blackbourn és Eley szerint indokolatlan a Kaiserreich polgárságát csökevényesnek, az elmulasztott polgári forradalom miatt feudálisnak tekinteni. A német polgárság igenis képes volt a maga képeére formálni Németországot – ami persze nem felelt meg teljesen a liberalizmus absztrakt elképzeléseinek, s nem jelentette a politikai hatalom teljes átvételét. Az utóbbi azonban Angliában sem történt meg – állítják.⁵⁹ Kritikájuk több szempontból is találó. Németország fejlődése egyes területeken valóban nem különbözött számottevően más országokétól. Különösen ez a helyzet, ha nem csak az angolszász országokkal és Franciaországgal vetjük össze. Ugyanakkor, miközben ösztüzet zúdítanak a teleologizmusra, a fenti szerzők hangsúlyai esetenként szintén félrevezetőek, hiszen tagadhatatlanul léteztek német sajátosságok például a nemzetfejlődésben, a politikai kultúrában, de ekként tarthatjuk számon a jelentős katonai befolyást az államéletre, s az erős bürokráciát is.⁶⁰

Sajátos „különutat” feltételez David P. Calleo is, amikor úgy véli, hogy nemcsak a Vilmos-kori Németországban, hanem más nemzeteknél is csekély szerephez jutottak olyan értékek, mint például a társadalmi igazságosság. Szerinte egyetlen lényeges különbség okozta Németország kálváriáját, mégpedig a sajátos geopolitikai helyzet. Németország ugyanis Európa közepén nem rendelkezett olyan szabad expanziós területtel, mint a széleken elhelyezkedő többi nagyhatalom: Franciaország, Oroszország, vagy Nagy-Britannia. Az európai államrendszer nem tudta tolerálni Németország felemelkedését, így a nagy háborús összeütközések szinte be voltak programozva a huszadik századi német történelembe – sugallja meglehetősen determinisztikus szemlélettel Calleo.⁶¹

Bár úgy tűnik, hogy a „Sonderweg” elméletének vonzereje – részben az említett kritikák miatt – jelentősen csökkent az utóbbi másfél évtizedben, a társadalomtörté-

⁵⁸ David Blackbourn–Geoff Eley: *Mythen deutscher Geschichtsschreibung*. Frankfurt am M.–Berlin–Wien 1980.; Geoff Eley: *What Produces Fascism: Preindustrial Traditions or a Crisis of the Capitalist State?* *Politics and Society* 12. 1983. 53–82.; Geoff Eley: *From Unification to Nazism. Reinterpreting the German Past*. Boston–London 1986.; Richard J. Evans: *Introduction: Wilhelm II's Germany and the Historians*. In: Uő (Ed.): *Society and Politics in Wilhelmian Germany*. London–New York 1978. 1–39.; Uő: *The Myth of Germany's Missing Revolution*. In: Uő: *Rethinking German History*. London 1987. 93–122.

⁵⁹ A vitára lásd: Hans-Ulrich Wehler: „Deutscher Sonderweg” oder allgemeine Probleme westlichen Kapitalismus? Zur Kritik an einigen „Mythen deutscher Geschichtsschreibung”. *Merkur*, 35. 1981. 478–187.; Jürgen Kocka: *German History before Hitler: The Debate about the German „Sonderweg”*. *Journal of Contemporary History*, 23. 1988. 3–16.

⁶⁰ Michael John: *The Peculiarities of the German State: Bourgeois Law and Society in the Imperial Era. Past and Present*, 119. 1988. 105–131.

⁶¹ David P. Calleo: *The German Problem Reconsidered*. Cambridge–London 1978.

net az 1970-es évektől kezdődően mindinkább „birtokba vette” a náci uralom tizenkét évét is. Eközben támaszkodhatott néhány korábbi, témaválasztásában és főként módszerében közelálló munkára, mint például Martin Broszat és Hans Mommsen – a későbbiekben még részletesen ismertetendő – klasszikus tanulmányaira.⁶² E történészek az 1980-as években mind hatásosabban képviselték az úgynevezett funkionalista–strukturális interpretációt, amely hangsúlyozza a Harmadik Birodalom kaotikus belső struktúráit, polikratikus vonásait.⁶³ Broszat és Mommsen szerint nagy a veszélye annak, hogy „túlracionalizáljuk” Hitler politikáját, s ennek következtében magának a Harmadik Birodalomnak a működését is, melyet egyfajta „szervezett dezorganizáció” jellemzett. A kormányzati rendszer hagyományos működése egyre inkább megszűnt, a döntéshoztali mechanizmus felszabdalódott, „adminisztráció nélküli politika”⁶⁴ jött létre. Szervezettség csak az egyes apparátusokon belül létezett, közöttük pedig rivalizálás uralkodott.⁶⁵

Nem szükséges hangsúlyozni, hogy a – Hitler jelentőségének ezen ártérkékeléséből származó – deperszonalizáció mennyire megfelel a társadalomtörténeti nézőpontnak. Ugyanez mondható el az angol Ian Kershaw Hitler mítoszával foglalkozó munkáiról is. Kershaw – mint később még visszatérünk rá – főként bajorországi hangulatjelentések és bírósági jegyzőkönyvek felhasználásával vizsgálja a korabeli német közvélemény Hitlerhez való viszonyát. Úgy véli, hogy döntően a Hitler-mítoszon alapult a rezsim integrációja.⁶⁶ Kialakulásában azonban nem Hitler személyes tulajdonságai, nem is világnézete, s még csak nem is a propaganda kaptak döntő szerepet. A mítikus Hitler-kép kialakulásában mindenekelőtt a német társadalom igénye – s így értékei, mentalitása – tükröződött egy ilyen karizmatikus személy vezetése iránt.⁶⁷

A társadalomtörténet fejlődése szempontjából szimptomatikus az úgynevezett „Alltagsgeschichte” („hétköznapi élet története”) térhódítása is. Ez az irányzat kétségkívül nem része az „új társadalomtörténet”-nek, olyannyira, hogy időnként he

⁶² Martin Broszat: *Der Staat Hitlers*. Stuttgart 1969.; David Schoenbaum: *Hitler's Social Revolution*. Bloomington 1966.; Hans Mommsen: *Beamtentum im Dritten Reich*. Stuttgart 1966.

⁶³ Hüttenberger: *Nationalsozialistische Polykratie*. i.m. 417–442.

⁶⁴ Hans Mommsen: *National Socialism: Continuity and Change*. In: Walter Laqueur (Ed.): *Fascism. A Reader's Guide*. Harmondsworth 1979. 179–210.

⁶⁵ Hans Mommsen: *Hitlers Stellung im nationalsozialistischen Herrschaftssystem*. In: Gerhard Hirschfeld–Lothar Kettenacker (Hg.): *Der „Führerstaat”: Mythos und Realität*. Stuttgart 1981. 43–72.

⁶⁶ Ian Kershaw: *Der Hitler-Mythos. Volksmeinung und Propaganda im Dritten Reich*. Stuttgart 1980. 132.

⁶⁷ Kershaw: *Der Hitler-Mythos*. i.m. 22.; Ian Kershaw: *Hitlers Popularität*. In: Hans Mommsen–Susanne Willems (Hg.): *Herrschaftsaltag im Dritten Reich*. Düsseldorf 1988. 25.

ves vitában állnak egymással képviselőik.⁶⁸ Főként elméletnélküliségét, sőt elméletellenességét többen (pl. H.-U. Wehler és J. Kocka) hevesen – és sok szempontból joggal – bírálták. Az „Alltagsgeschichte” ugyanis nem a társadalmi struktúrák és az azokat meghatározó társadalmi, gazdasági, kulturális folyamatok egészének vizsgálatára törekszik, hanem egyfajta mikrotörténelemre, az átlagemberek és környezetük mindennapi tapasztalatainak feltérképezésére, a „történelem alulról és belülről” jelszavának megfelelően.⁶⁹

Ennek ellenére a náciizmus kutatásában ez a megközelítés is több vonatkozásban erősítette a társadalomtörténet más iskoláinak eredményeit. Mindenekelőtt a regionális és helytörténeti kutatáshoz kapcsolódó ezen új perspektíva révén szerzett empirikus adatok sokasága jelentősen hozzájárult a totalitarizmuselméletek további háttérbe szorulásához.⁷⁰ Követői kimutatták, hogy a történetírás tarthatatlanul leegyszerűsített olyan kérdéseket, mint az együttműködés a rezsimmel, az ellenállás, vagy a konszenzusképzés a Harmadik Birodalomban. „A vagy elutasítás, vagy együttműködés polaritása túlságosan leegyszerűsített álláspont” – írja Alf Lüdtke.⁷¹

A társadalomtörténet mind intenzívebb jelenléte tehát fontos változásokkal járt a Harmadik Birodalom kutatásában. Az új módszerek mellett új témák is megjelentek, vagy a korábbinál sokkal nagyobb hangsúlyt kaptak, mint a gazdaság és politika kölcsönhatása, a közvélemény alakulása, a mindennapi élet története, a szociálpolitika, a szabadidő, a náci politika hatása az egyes társadalmi csoportokra, a modernizációs hatások, vagy a Harmadik Birodalom és a Német Szövetségi Köztársaság közötti kontinuitás problémája, melyek közül több terület eredményeit részletesebben is bemutatjuk a későbbiekben.⁷² Más, hagyományos témák új meg

⁶⁸ Franz-Josef Bruggemeier–Jürgen Kocka: „Geschichte von unten – Geschichte von innen”. Kontroversen um Alltagsgeschichte. Frankfurt am M. 1984.; Jürgen Kocka: Klassen oder Kultur. Merkur, 36. 1982. 955–965.; Martin Broszat: Plädoyer für Alltagsgeschichte. Eine Replik auf Jürgen Kocka. Merkur, 36. 1982. 1244–1248.; P. Borscheid: Alltagsgeschichte – Methodentorheit oder Tor zur Vergangenheit. In: Wolfgang Schieder–Volker Sellin (Hrsg.): Sozialgeschichte in Deutschland. Bd. 1. Göttingen 1986. 53–66.; Roger Fletcher: History from Below Comes to Germany: The New History Movement in the Federal Republic of Germany. Journal of Modern History, 60. 1988. 557–568.

⁶⁹ Ritter: i.m. 35.

⁷⁰ A legnagyobb vállalkozás e területen: Martin Broszat et.al. (Hrsg.): Bayern in der NS-Zeit. Bd. I–VI. München 1977–1983.

⁷¹ Alf Lüdtke: Wo bleibt die „rote Glut”? Arbeitererfahrungen und deutscher Faschismus. In: Uő (Hrsg.): Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen. Frankfurt–New York 1989. 230.; Alltagsgeschichte der NS-Zeit. Neue Perspektive oder Trivialisierung? München 1984.

⁷² Detlev Peukert–Jürgen Reulecke–Adalheid Castel–Rudenhausen (Hrsg.): Die Reihen fast geschlossen. Beiträge zur Geschichte des Alltags unterm Nationalsozialismus. Wuppertal 1981.; Detlev Peukert: Das „Dritte Reich” aus der „Alltags”-Perspektive. Archiv für Sozialgeschichte, 26. 1986.

világításba kerültek, köztük az ellenállás története, ami mindenekelőtt deperszonalizálódott, vagyis hangsúlyai az egyénről a közösségi ellenállási formákra tevődtek át.⁷³ Az új eredmények szerint egy sor területen csak részleges lehetett a totaliter uralmi igények megvalósítása. Mint Norbert Frei írja, „a lakosság politikai magatartásának pontos, empirikus vizsgálata ellentmond a totalitarizmuselméletek által inspirált elképzeléseknek, egy (...) »atomizált«, s ezáltal az indoktrinális erőszaknak tökéletesen kiszolgáltatott individuumról.”⁷⁴ Számtalan olyan önvédelmi mechanizmus létezett, mely bizonyos fokú autonómiát biztosított a társadalom számára, s ezáltal a központi, monolitikus irányítás e szférákban nem érvényesülhetett. Mindez ráirányítja a figyelmet arra, hogy a konkrét társadalmi viszonyok elemzését nem pótolhatja az ideológia elemzése. Ezzel is összefügg, hogy a náciizmus interpretációjában nem csupán a totalitarizmuselméletek jutnak egyre kisebb jelentőséghez, hanem a fasiszmuselméletek is. Ezek a nemzetiszocializmus mozgalmi szakaszára vonatkozóan nyilvánvalóan hasznosíthatók, ekkor ugyanis fontos párhuzamok találhatók a fasiszta mozgalmakkal. A náci rezsimet illetően azonban mindinkább annak egyedisége kap hangsúlyt a kutatásban, így az összehasonlító fasiszmuselméleteket is mind kevesebb munka választja elméleti keretéről, különösen német nyelvterületen. A társadalomtörténet vitákat kavarázó offenzívája következtében mégsem fenyeget a sivár empirizmus uralma: a kihívást ezúttal sem csupán a kutatás tárgya, hanem módszere is jelenti.

533–556.; Mathilde Jamin: *Zwischen den Klassen. Zur Sozialstruktur der SA-Führerschaft*. Wuppertal 1984.; Michael Kater: *The Nazi Party: A Social Profile of Members and Leaders, 1919–1945*. Oxford 1983.; Ian Kershaw: *Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich: Bavaria 1933–1945*. Oxford 1983.; Martin Broszat–Klaus-Dietmar Henke–Hans Woller (Hrsg.): *Von Stalingrad zur Währungsreform. Zur Sozialgeschichte des Umbruchs in Deutschland*. München 1988.; Werner Conze–M. Rainer Lepsius (Hrsg.): *Sozialgeschichte der Bundesrepublik Deutschland. Beiträge zum Kontinuitätsproblem*. Stuttgart 1983.; Michael Prinz–Rainer Zitelmann (Hrsg.): *Nationalsozialismus und Modernisierung*. Darmstadt 1991.

⁷³ Martin Broszat: *Zur Sozialgeschichte des deutschen Widerstandes. Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 34. 1986. 293–309.; Hans Mommsen: *Widerstand und Dissens im Dritten Reich*. In: Klaus-Dietmar Henke–Claudio Natoli: *Mit dem Pathos der Nüchternheit*. Frankfurt–New York 1991. 107–118.; Ezenkívül fontos idevágó anyagot tartalmaz: Broszat u.a. (Hrsg.): *Bayern in der NS-Zeit*. i.m.

⁷⁴ Norbert Frei: *Der Führerstaat*. München 1987. 167.

III. A HITLER-JELENSÉG

Az úgynevezett Hitler-jelenség a náciizmus történetének a Holocaust mellett közérdeklődésre egyik leginkább számot tartó területe. A náci vezérrel mindmáig kiadványok tömege foglalkozik – meg-megújuló, sőt szinte rendszeres időközökben visszatérő hullámokban –, elsősorban Németországban, de másutt is. Ezekben olykor üzleti megfontolások tükröződnek, hiszen Hitlert jól el lehet adni, olyannyira, hogy e célból még hamisítani is érdemes: a 70-es évek úgynevezett Hitler-boom-ja – melynek során a nyugati írott és elektronikus sajtót, a könyvkiadást újra elárasztották a Hitlert témául választó írások, műsorok, sőt, képregények – a hamisított Hitler-napló emlékezetes botrányával végződött.⁷⁵

A lázas érdeklődés természetesen nem csupán üzleti indítékú, s nem is új keletű. Hitler alakja már a kortárs elemzőket lenyűgözte, akik rendszerint szinte démonikus erőt tulajdonítottak neki. Már ekkor kialakultak a Harmadik Birodalomról ma is élő sztereotip elképzelések, melyek szerint Hitler omnipotens vezetőként, úgyszólván egyedül irányította a náci államot, melyben a „Führer” mellett legfeljebb az állam és a párt néhány más vezetője rendelkezett némi politikai mozgásterrel.⁷⁶ Hitler neve szinte a náciizmus szinonimájává vált, olyannyira hogy egyes történészek azóta is alkalmasnak tartják a náciizmus, illetve a rendszer megjelölésére a Hitler-mozgalom, vagy a hitlerizmus kifejezést.⁷⁷ Érthető ez a Hitler-központúság annyiban, hogy a náci vezér kultusza egészen egyedülálló nem csupán a német, hanem a modern kori egyetemes történelemben is. Minden látszólagos megegyezés ellenére egyetlen uralkodót vagy államférfit sem vett körül az övéhez hasonló aura. Még a korabeli Szovjetunióban sem figyelhetjük meg az első számú vezető olyan

⁷⁵ Ld: Martin Broszat: „Hitler-Tagebücher”: Original oder Fälschung? In: Uő: Nach Hitler. Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte. München 1986. 295–300.; Eberhard Jäckel: Rückblick auf die sogenannte Hitler-Welle. Geschichte in Wissenschaft und Unterricht, 28. 1977. 695–710.

⁷⁶ Dick Geary: Image and Reality in Hitler's Germany. European History Quarterly, 19. 1989. 385.

⁷⁷ Klaus Hildebrand: Nationalsozialismus oder Hitlerismus? In: Michael Bosch (Hg.): Persönlichkeit und Struktur in der Geschichte. Düsseldorf 1977. 55–61.

– rendkívüli népszerűségén alapuló – integrációs szerepét, mint Németországban, s ebből a szempontból a „duce”-t sem hasonlíthatjuk a „Führer”-hez: mussolinizmusról sohasem lehetett szó.⁷⁸ Hitler képes volt nem csupán az NSDAP „vezér”-évé válni – melyben az 1943-as Mussolini elleni megmozduláshoz hasonló lázadás elképzelhetetlen lett volna –, hanem a német lakosság nagy részének, sőt egy ideig túlnyomó többségének lojalitását is megszerezte. Azáltal, hogy a náci párt politikai céljaira és stílusára jelentősen hatott tevékenysége, kétségkívül rajta hagyta keze nyomát nem csupán a német, hanem a világtörténelmen is. Hitler személyének középpontba állítása azonban – furcsa módon – részben a „mindenható Führer” náci propagandája következményének tulajdonítható, különösen a kortársak körében. Másrészt a világháborút közvetlenül követő korszakban e tipikus ábrázolásmód éppen a „jó Führer”-mítosz ellenhatásának is tekinthető, s a nácizmus kezdeti Hitler-központú megközelítése alkalmas volt arra is, hogy a háború utáni német társadalomban égetően felmerülő felcősség kérdésére egyszerű és kényelmes választ adjon. Ebből a perspektívából nézve Németország – Hans Mommsen szavaival – „alapjában véve az első nácik által megszállt ország”⁷⁹-gá vált, amely áldozatul esett a demagóg Hitler hatalmi praktikáinak. A Hitler-mítosszal megterhelt, azáltal torzított Hitler-kép hosszú ideig – bizonyos tekintetben napjainkig – meghatározó maradt.

A címben szereplő Hitler-jelenség kifejezés nem csupán, s nem is elsősorban a náci vezér személyiségére vonatkozik. A Hitlert tanulmányozók számára egyébként is feltűnik az ellentmondás, amely a magánszféra szinte teljes hiánya, s a szokatlanul intenzív politikai tevékenység között feszül. Sebastian Haffner szerint Hitlert az újkori történelem majdnem minden más jelentős alakjától megkülönbözteti szélsőségesen egyoldalú élete: „hiányzott nála minden, ami egy emberi életnek normális körülmények között melegséget és méltóságot ad: tanulmányok és foglalkozás, szerelem és barátság, házasság és apaság”⁸⁰ – írja. Életútjának számottevő eseményei szinte teljesen feloldódtak a náci mozgalomban – talán bécsi és világháborús évei, majd az öngyilkossága előtti esküvője kivételével. Ezért is nevezi őt Joachim Fest „Unperson”-nak.⁸¹

A legérdekesebb és legfontosabb Hitlerhez kapcsolódó kérdések nem Hitler személyéhez kötődnek, nem szoros értelemben vett biográfia-jellegűek, sőt számos dolgot egyszerűen nem szükséges tudnunk Hitlerről ahhoz, hogy jobban megértsük

⁷⁸ Karl-Dietrich Bracher: *Zeitgeschichtliche Kontroversen um Faschismus, Totalitarismus, Demokratie*. München 1976. 85.

⁷⁹ Hans Mommsen: *Adolf Hitler als „Führer” der Nation*. Tübingen 1984. 20.

⁸⁰ Sebastian Haffner: *Anmerkungen zu Hitler*. München 1978. 1.

⁸¹ Joachim Fest: *Hitler*. Frankfurt am M.–Berlin 1990. 697. (Első kiad.: 1973.)

történelmi szerepét és ezen keresztül a Harmadik Birodalmat. A sok életrajzban kimerítően tárgyalt étkezési és más magánéleti szokásai például mindenképpen ide tartoznak. Mindezek ellenére az utóbbi évtizedek Hitler-kutatását döntően éppen e személyiségközpontú megközelítés jellemezte. A róla szóló bestsellerek máig a „Hitler-Privat”-perspektívából születtek, s a magánéleti kuriózumok iránti közönségigényt például Hitlerrel egykor kapcsolatba került sofőrök, titkárnők és katonatisztek felkutatásával–meginterjúvolásával igyekeztek kielégíteni.⁸² Kevés munka foglalkozik ugyanakkor például a náci vezér népszerűségének és hatásának társadalmi vetületeivel, s kíváncsi arra, hogy miként vált Hitler a náci mozgalom vezérévé, tett szert a német lakosság körében oly jelentős népszerűsége és lett így a világtörténelem alakítója?

E kérdések megválaszolása során igen nehéz a külső körülmények és a személyhez kötődő tényezők szétválasztása. A történészek elvileg megegyeznek abban, hogy a Hitler-jelenség értelmezése során sem a teljes perszonalizáció, sem a hasonló mértékű elszemélytelenítés nem lehet célravezető. A viták nem is erről folynak, hanem arról, hogy Hitler történelemformáló szerepének megítélésében miként súlyozhatók az egyes individuális, szocioökonomiai, ideológiai, politikai stb. tényezők. Egy általános módszertani problémáról – lényegében az individuum történelemben betöltött szerepéről – van szó. Mennyire képes hatni az egyes ember a történelem menetére? A történetírás nyelvére lefordítva: az egyénnek milyen jelentőség tulajdonítható az interpretációban? Hogyan választhatók el a vak erők, a személytelen tényezők a személyekhez kötődőektől? Képes lehet-e egyáltalán egy életrajz a történelmi folyamatban összefonódott individuális és társadalmi faktorok megfelelő súlyozására, ez esetben a Hitler-sikerek endogén–exogén tényezőinek szétválasztására?

Hitler egyes személyes tulajdonságai – például szónoki képessége – már a kortárs Konrad Heiden magyarul is olvasható munkája – Hitler első komoly életrajza – óta visszatérően sikere zálogaként jelennek meg az irodalomban. Heiden „beszédművész”-ként emlegette Hitlert,⁸³ s arról írt, hogy szónoki tehetsége – a tömeggyűlések hatásos megrendezésének adottságával párosulva – tette lehetővé nagy tömeghatását: „Hitler gyűlésein nincsenek végül hallgatók, hanem csak résztvevők – ez az ő sikerének első nagy titka.”⁸⁴ Beszédeinek hatásosságát az adja továbbá, hogy

⁸² Ld.: Werner Maser: Adolf Hitler. München–Esslingen 1974.; A hasonló szemléletű munkákra összefoglalóan lásd: Wolf-Rüdiger Hartmann: Adolf Hitler: Möglichkeiten seiner Deutung. Archiv für Sozialgeschichte, XVI. 1976. 586–602.

⁸³ Konrad Heiden: Hitler. Budapest 1989. 72. (Eredetileg: Adolf Hitler. Bd.1. Zürich 1936. Bd.2. Zürich 1937.)

⁸⁴ Heiden: Hitler. i.m. 72.

„szónoklása tetőpontján önmagától elcsábított ember ő, és akár a legtisztább igazságot mondja, akár vastagon hazudik, az amit éppen mond abban a pillanatban, mindenesetre annyira lényének, hangulatának, egész cselekvése mély szükségességéről való meggyőződésének kifejezése, hogy még a hazugságból is az őszinte igazság varázsárama ömlik át a hallgatókba. Az embernek és szavának egysége: ez sikerének (...) nagy titka.”⁸⁵

Alan Bullock – a háború után sokáig legtekintélyesebbnek számító Hitler-biográfus – szerint is „Hitler volt a történelem legnagyobb demagógja,”⁸⁶ s rajta kívül még sok életrajzíró véli úgy, hogy beszédeinek tempója, ritmusa, hangsúlyozása, dinamikája, hanghordozása és hangszíne sokkal fontosabb volt, mint maga a tartalom.⁸⁷ Bullock életrajzában Hitlert – Hermann Rauschninghoz csatlakozva –⁸⁸ mint egy machiavellisztikus, minden lelkiismeret nélkül hatalomratörő, elvtelen opportunistát, alapjában irány nélkül tevékenykedő politikust ábrázolja, aki a „nihilizmus forradalmát” hajtja végre pártjával, az akaratát a társadalomra erőszakoló NSDAP-val. Következésképpen az egész Harmadik Birodalom megértésének kulcsa Hitler megértése – véli Bullock –, még akkor is, ha a nácik hatalomra jutása társadalmi-gazdasági-pszichológiai tényezők eredménye is volt. A maga nemében zseniális Hitler politikusi vénájába ragyogó szónoki képessége mellett beletartozott a blöffölés és a demagógia, emellett mint teátrális-kultikus tömegrendezvények szervezője is kitűnt, képes volt a cselekvési alternatívákat gyorsan felismerni, s hidegvérűen, kockázatot is vállalva cselekedni, beleélni magát az ellenfél pozíciójába stb. Hatalmát szinte kizárólag ezeknek a tulajdonságainak és akaratának köszönheti: „Bármennyire fontos is volt a külső segítség, Hitler sikereinek alapja saját energiája és politikai vezetői képessége volt”⁸⁹ – írja Bullock.

A 70-es években született Hitler-életrajzok jellemzője az a törekvés, hogy a háború utáni időszak említett „demonizáló” tendenciáit kiiktassák. Fokozottan jelentkezett bennük a felismerés, hogy Hitler bizonyos területeken valóban az átlagtól eltérő képességekkel és adottságokkal rendelkezett, de összességében semmi sem predesztinálta őt arra, hogy „Führer” legyen, s különösen nem későbbi – negatív értelmű – világtörténeti szerepére. A mindmáig egyik legsikerültebb munkát, Joachim Fest „Hitler”-jét is ez a szemlélet jellemzi. Fest közel ezerkétszáz oldalas

⁸⁵ Heiden: Hitler. i.m. 73.

⁸⁶ Alan Bullock: Hitler. A Study in Tyranny. London 1960. 62.; Ugyanő újabban: Hitler and Stalin. Parallel Lives. London 1992.

⁸⁷ Ld. pl.: Cornelius Schnauber: Wie Hitler sprach und schrieb? Frankfurt am M. 1972. 14.

⁸⁸ Hermann Rauschning: Gespräche mit Hitler. Zürich 1940. (Magyarul: Hitler bizalmasa voltam. Bp. 1970.)

⁸⁹ Bullock: Hitler. i.m. 61.

könyvében hangsúlyozza, hogy tulajdonképpen aligha érné meg Hitler életének „ábrázolása és interpretációja, ha nem jelennének meg benne a személyesen túli tendenciák és viszonyok, s biográfiája nem lenne egyszersmind a kor életrajza is.”⁹⁰ Ezért nem csupán Hitler élettörténetét írja meg, hanem igyekszik azt korába ágyazni, főként mint politikust, s nem mint magánembert ábrázolva „hősét”. A náci vezér szegényes jelleme és nagy hatástörténete közötti ellentmondást a „szociális karakter” fogalmával próbálja feloldani. Ez annyit jelent, hogy Hitler személyiségében „korának minden félelme, ellenállási érzése és reménye”⁹¹ tükröződik. Fest azonban ezt az úgynevezett megfelelési tézist (Korrespondenzthese), azaz a „hős” és korszakának megfelelését, a közöttük lezajló cserefolyamatot nem követi végig, nem dolgozza ki teljesen. Túlzottan Hitler korai éveire koncentrál, a kultúr-, eszme- és politikatörténeti megközelítések dominálnak könyvében, s elhanyagolja a társadalmi tényezők elemzését.

Fest és Bullock munkái alapján úgy tűnik, hogy a hagyományos Hitler-életrajzok lehetőségei sok tekintetben kimerültek. Hiszen még ezek a briliáns, műfajukban kiemelkedőnek számító alkotások is inkább csak részletekben képesek gazdagítani Hitler-képünket, nem nyújtják Hitler hatásának korábinál meggyőzőbb interpretációját. Valószínűleg ez is oka annak, hogy Hitler életének ábrázolásába a 70-es években a pszichológia, illetve a pszichoanalízis is fokozottan bekapcsolódott.⁹² A pszichohistóriának nevezett tudományágban – amely a történetírás egyes problémáit a modern pszichológia, elsősorban a pszichoanalízis módszereinek segítségével igyekszik megoldani – talán éppen Hitlerről született a legtöbb tanulmány az utóbbi három-négy évtizedben.

Az amerikai pszichoanalitikus Walter C. Langer már a háború alatt, 1943-ban, az amerikai Office of Strategic Services (hírszerzés, a CIA elődje) szolgálatában egyfajta „távpszichiátriával” vizsgálta Hitler személyiségét, főként azzal a céllal, hogy az így nyert információkat a pszichológiai hadviselés felhasználhassa, például annak megállapítására, hogy a katonai vereségekkel bekövetkezhete-e a „Führer” öngyilkossága. Langer munkatársaival – egyébként kimutatva a náci vezér személyiségében az öngyilkosságra hajlamosító jegyeket – főként Hitler írásainak, beszédeinek feldolgozását végezte el, s a vele valamilyen formában kapcsolatba került, majd emigrált személyek visszaemlékezésére támaszkodott. Langer ily módon csak töredékes és igen megbízhatatlan forrásokkal tudott dolgozni, ekkor még szinte teljesen hiányzott minden – a pszichoanalízis szerint a személyiség kialakulásában

⁹⁰ Fest: Hitler. i.m. 21.

⁹¹ Fest: Hitler. i.m. 21.

⁹² Ld.: Wolfgang Michalka: Hitler im Spiegel der Psycho-History. Francia, 8. 1980. 595–611.

döntő – gyermekkorra, ifjú évekre vonatkozó anyag. A 70-es években megjelent könyvének nyilvánvaló gyengesége ezenkívül, hogy érdemtelenül nagy súlyt biztosít egyes kétes – például Hitler szexuális életéről tett – vallomásoknak. A történetírói módszereket teljesen figyelmen kívül hagyva, a páciens klinikai képébe illő mozaikokat hangsúlyozottabban vette figyelembe az ábrázolás során, mint másokat, s emellett a „neurotikus pszichopata” Hitler betegségét állította az egész náci rezsim történetének középpontjába.⁹³

A műfaj témánkhoz kapcsolódó legjelentősebb munkája az amerikai Rudolph Binion nevéhez fűződik, aki – tudatos önkorlátozást alkalmazva – Hitler agresszív antiszemitizmusának és élettér-politikájának eredetével foglalkozik.⁹⁴ Általános kiindulópontja szerint a traumatikus élmény túlságosan fájdalmas ahhoz, hogy feldolgozzuk őket. Az elmebetegségen és a traumatikus neurózison kívül kiút lehet, hogy újra átéljük azt, mégpedig úgy, hogy „helyére egy új élményt alkotunk, s ezt tudattalanul a réginek tartjuk, míg a közöttük lévő kapcsolatot nem vesszük tudomásul. A régi élmény minden emocionálisan megterhelt komponense az újba lép be – rendszerint sokkal erősebben és fordítottan...”⁹⁵ A traumatikus élmények e feldolgozási módja Hitler cselekvéseinek mozgatórugóit is magyarázza – véli Binion.

Más „pszichotörténész” szerzőkhöz hasonlóan az ő interpretációjában is kiemelt jelentőségű Hitler anyakötődése. Ennek kialakulásában a fő szerepet az játszotta, hogy Klara Hitler rövid időn belül három gyermekét veszítette el, így Hitler testvérei pótlékává is vált számára. A gyógyíthatatlan mellrákban szenvedő anyát egy zsidó orvos, Dr. Eduard Bloch kezelte, akit Hitler egy igen drága, a korban divatos, de bizonytalan terápia alkalmazására ösztönzött. Ez az úgynevezett jodoform-kúra azonban – az általa okozott rendkívüli szenvedés ellenére – nem járt sikerrel, Klara Hitler 1907-ben meghalt. Binion szerint Hitler ugyan egész életében hálát mutatott az orvos iránt, tudat alatt azonban anyja gyilkosának tartotta: Bloch-komplexus alakult ki nála, az orvos a zsidó „nyereségvágy” szimbólumává vált, ami az – anyja által megszemélyesített – Németországért való élethalál-harcban győzedelmeskedett a – Hitler által képviselt – önfeláldozás felett.⁹⁶ Nem véletlen, hogy Hitler a „rák”, „fekély” stb. kifejezéseket használta a zsidósággal kapcsolatba – állítja Binion –, ugyanazon szavakat, melyeket a zsidó orvostól anyja gyógyításakor hallott. A

⁹³ Walter C. Langer: Das Adolf Hitler-Psychogramm. Wien–München–Zürich 1973. (Angol eredetije: The Mind of Adolf Hitler. New York 1972.)

⁹⁴ Rudolph Binion: „...daß ihr mich gefunden habt.” Stuttgart 1978. (Angol eredetije: Hitler among the Germans. New York 1976.)

⁹⁵ Binion: „daß ihr mich ...” i.m. 12.

⁹⁶ Binion: „daß ihr mich ...” i.m. 32. s. köv.

szerző érvelésében központi elem, hogy a zsidóság ily módon a német nép megmérgezőjévé vált Hitler számára.

Ez a tudat alatti tartalom akkor került felszínre, amikor Hitler 1918 végén Flandriában gáztámadást szenvedett, s ennek következtében időlegesen megvakult. A pasewalki kórházban fekvésként átélte anyja mérgező halálát, vele egyidejűleg pedig a német háborús vereség traumáját is. Ez sorsfordító volt Hitler számára: itt határozta el – egy hisztérikus rohamot követően –, hogy politikus lesz. „Politikai hivatása a nemzeti összeomlással párhuzamosan lezajló személyes összeomlásában gyökerezett – a vereség miatti nemzeti sokkot kísérő gáztraumában” – véli Binion.⁹⁷ Mint később maga mondta, világossá vált számára, hogy a zsidóságtól kell megmentenie népét. A zsidóság évtizedekkel későbbi tömeggyilkossága Binion szerint tehát végső soron Hitler 1907-es traumájának következménye volt. Antiszemitizmusa, „a mérgező megmérgezése”,⁹⁸ az anyja halálkínjában érzett bűnösségére adott reakciójának tekinthető.⁹⁹ Hitler törekvése az elveszített német területek visszaszerzésére e szerint szintén az anyától való pre-ödipális függőségéből eredeztethető. Az anya táplálékától való függőségét fordította át az „életér” megszerzésének programjává.

Binion úgy véli, hogy a hitleri anyatraumához hasonló érte magát a német nemzetet is a világháborús vereséggel, s nyomában a területi veszteségekkel – az új háborúval és a keleti területszerzéssel ezt próbálták ellensúlyozni. Hitler személyes hatalmának alapját éppen saját individuális és Németország kollektív traumájának megfelelői jelentették: „Hitler a németiség traumája okozta igényekből született, összeomlása időben egybeesett Németországgal, s tervei kiegészítették azt.”¹⁰⁰

Binion munkái különösen Hitler patológikus zsidógyűlöletének magyarázata szempontjából lehetnek tanulságosak. A pszichoanalitikus módszer történeti alkalmazásának fő metodológiai problémái azonban fennmaradnak, annak ellenére, hogy ő már – Langetól eltérően – összegyűjtötte a Hitler ifjúságára vonatkozó anyagot is. A pszichoanalízis ugyanis az orvos és a páciens közötti interakciót feltételez, ami a történész és a „vizsgált” személy között nyilvánvalóan hiányzik. Hitler nem mesélte el életét a pszichiáter rendelőjében, az orvos – illetve a pszichotörténész – nem tudta a klasszikus módszerekkel feltárni Hitler vágyait, érzéseit, ösztöneit, nem volt képes rákérdezni álmaira stb. Ettől a kritikai megjegyzéstől eltekintve is kétséges, hogy az individuálpaszichológiai fejtegetések – esetenként lebilincselően

⁹⁷ Binion: „daß ihr mich ...” i.m. 75.

⁹⁸ Binion: „daß ihr mich ...” i.m. 57.

⁹⁹ Binion: „daß ihr mich ...” i.m. 56.

¹⁰⁰ Binion: „daß ihr mich ...” i.m. 168.

érdekes gondolatmenetük, s kétségkívüli belső logikájuk ellenére – valóban jelentősen gazdagítják-e történeti tudásunkat. Hiszen szükséges volt-e gázmérgezés átélése ahhoz, hogy a korban valaki Hitlerhez hasonlóan szélsőséges fajelméleti nézeteket valljon? A zsidóüldözésekben résztvevő náciknak nyilván nem mindegyike szenvedett Hitlerhez hasonló traumát, hanem „egyszerűen” a társadalmi környezet formálta őket hasonlóvá. Binion szerint Hitler azért akarta újra nagyvá tenni Németországot, hogy kompenzálja anyja halálát. Ez nyilvánvalóan nem tűnik az agresszív német külpolitika meggyőzőbb magyarázatának, mint pl. a versailles-i szerződés okozta nemzeti sérelmek sorozata.

Binion munkájának különösen kevésbé meggyőző része az, melyben összefüggést keres Hitler individuális pszichopatológiája és a német társadalomban elért sikerei között. Hogyan vált lehetségessé, hogy a pszichohistória állítása szerint zavart személyiségű Hitler képes volt a döntően nyilván egészséges személyiségű emberekből álló társadalomban elfogadtatni céljait? Más megfogalmazásban: „Adolf Hitler gyermekségtörténete bizonyosan rendelkezik számtalan párhuzammal és analógiával, s így ez semmiképpen sem tekinthető egyedinek. Egyedi volt azonban Hitler politikája maga.”¹⁰¹ Milyen körülmények, társadalmi adottságok tették lehetővé ezt a politikát? Megfelelő módszertan híján Binion végül – határozott ígérete ellenére – nem kínálja Hitler sikerének elfogadhatóbb értelmezését, mint a hagyományos, illetve a társadalomtörténeti interpretációk.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a pszichohistóriai értelmezések legjobbjai alkalmasak lehetnek néhány eddig alig vizsgált kérdés megválaszolására, esetleg a történész eszköztárának bővítésére. Amennyiben vizsgálatuk középpontjában az individuum áll, s ennek cselekvési motívumait kutatják, új, releváns ismeretekhez vezethet a módszer alkalmazása. Eközben azonban ezek az interpretációk elhanyagolják a tágabb társadalmi-politikai környezetet, strukturális összefüggéseket, s így – minden ellenkező irányú törekvésük ellenére – mintegy „vértranszfúziót adnak”¹⁰² a személyiség kultuszának a történelemben, ezáltal pedig aligha kerülhetik el a monokauzális magyarázat veszélyét. Nem egyszerűen a pszichohistória, hanem a biográfia mint műfaj problémájával állunk tehát szemben. Hans-Ulrich Wehler mondataiban is ilyen értelmű szkepszis tükröződik: „...a történeti kutatás a társadalmi, az egyéni túl motívumokra és hatásokra, s nem az ún. individuális motívumokra kell koncentrálni. Ezért az analitikus szociálpszichológiának lényegesen

¹⁰¹ Wolfgang Michalka: *Wege der Hitler-Forschung*. Quaderni di storia, 8. 1978. 181.

¹⁰² William Carr: *Historians and the Hitler Phenomenon*. *German Life and Letters*, XXXIV. 1980–1981. 266.

nagyobb az értéke a történész számára, mint az individuálanalízisnek... Ha azonban biográfia születik, akkor az a pszichoanalízis segítségével történjen.”¹⁰³

Szimptomatikus, hogy több újabb Hitler-elemzés tudatosan elutasítja az életrajz-központú feldolgozásmódot. Sebastian Haffner – más szempontból problematikus – munkáján kívül¹⁰⁴ mindenekelőtt J. P. Stern könyvét kell megemlítenünk. Az angol szerző is Hitler hitvallása, valamint a német nép értékei és meggyőződése közötti kapcsolatot, vagyis a náciizmus kultúrtörténeti gyökereit kutatja. Szemantikai eszközökkel vizsgálja az 1920-as és 30-as évek németországi nagypolgárságának megnyilvánulásait, s arra a következtetésre jut, hogy Hitler „csupán kortársainak nagyon konkrét félelmeit és aspirációit” testesítette meg, juttatta kifejezésre, hiszen még olyan, a nációkkal szembenálló kortársak, mint Freud, Kafka vagy Thomas Mann nyelvében, stílusában, gesztusaiban is jelentős egyezések állapíthatók meg Hitlerével, ami annak sikereit magyarázhatja.¹⁰⁵

Vannak azonban olyan Hitlerrel foglalkozó munkák, melyek az előbbieknél is lényegesen jelentősebben gazdagíthatják ismereteinket a Harmadik Birodalomról. Ezek sem Hitler életének a nagyközönséget talán fokozottan érdeklő, de alapjában kevésbé fontos részleteit vizsgálják, s nem Hitler gyermekkorának és individuális traumáinak tulajdonítanak nagy szerepet. Míg az előbbieken idézett életrajzok azal foglalkoznak, hogy mit és miért mondott-gondolt-cselekedett Hitler, ezeknél lényegesen fontosabb lehet a történeti megismerés szempontjából például annak ismerete, hogy a Führer milyen image-dzssel rendelkezett, miként viszonyultak hozzá a társadalom különböző rétegei. Vagyis az individuál- helyett a szociálpszichológiai aspektusok tanulmányozása vihet lényegesen közelebb a Hitlerhez kapcsolódó legfontosabb kérdés megválaszolásához: milyen körülmények tették lehetővé hatalomra kerülését, s tartós hatását?

Lothar Kettenacker a náciizmus sikereit – megszokott módon – főként kispolgári-középosztálybeli gyökereire vezeti vissza, azoknak azonban nem csupán szociológiai, hanem szociálpszichológiai aspektusait is kiemelt fontosságúnak tartja. A nációk előretörésének hátterét szerinte mindenekelőtt az jelentette, hogy „egy ideológiailag és politikailag még nem artikulált mentalitás”,¹⁰⁶ mégpedig a kispolgári, intoleráns „népérzés” (Volksempfinden) exponensei voltak. Úgy véli, hogy Hitler

¹⁰³ Hans-Ulrich Wehler: Zum Verhältnis von Geschichtswissenschaft und Psychoanalyse. *Historische Zeitschrift*, 208. 1969. 549.

¹⁰⁴ Ld.: Sebastian Haffner: *Anmerkungen zu Hitler*. München 1978.

¹⁰⁵ J. P. Stern: *Hitler: Der Führer und das Volk*. München 1978. 15. (Angol eredetije: *Hitler. The Führer and the People*. London 1975.)

¹⁰⁶ Gerhard Hirschfeld-Lothar Kettenacker (Hg.): *Der „Führerstaat“: Mythos und Realität*. Stuttgart 1981. 130.

helyzetét „Führer” volta még nem magyarázza megfelelően, miként a Goebbels által manipulált Hitler-kultuszt sem. Társadalmi háttére, megjelenése, ízlése, másodrangú, meg nem értett művészként és frontkatonaként bejárt életútja teszi őt korának par excellence kispolgárává, „representative individual”-lé. Hitler képes lehetett az alsó középosztály vágyainak kifejezésére, melyek tartalma a modernitás minden nem technológiai aspektusának tagadása volt, s melyeket részben a munkásság is osztott. A náci propaganda legvonzóbb ígérete a német társadalom osztálykonfliktusoktól való megszabadítása, egyfajta korporatív vagy preindusztriális társadalom megteremtése, illetve helyreállítása volt. Ezt Hitler, az erős ember, a „Volkskaiser” („népcsászár”) valósíthatta meg.

Hitler hatástörténetének egy új interpretációs vonulatát jelentik az angol Ian Kershaw tanulmányai is, melyek Hitler mítoszával foglalkoznak. Kershaw elsősorban bajorországi állami és pártszervek hangulatjelentései és bírósági jegyzőkönyvek alapján rekonstruálja a korabeli német közvélemény Hitler-képét. Véleménye szerint „e mítosz képezte a rezsim döntő integrációs erejét.”¹⁰⁷ Már a weimari időkkel kapcsolatban is megállapítja, „hogyan vonzerő, melyre a náci mozgalom a növekvő állam- és gazdasági válság ezen szakaszában szert tett, Hitler vezető alakjának, ill. az egyre inkább kibontakozó Hitler-mítosznak volt köszönhető – valószínűleg sokkal inkább, mint az NSDAP világnézeti jelszavainak és társadalmi ígéreteinek.”¹⁰⁸ Így volt ez később is. Kershaw kutatásai szerint a Harmadik Birodalom integrációs teljesítményei nem a náci párt és világnézete következtében, hanem annak ellenére, nem utolsósorban a Führer-mítosznak köszönhetően jöttek létre – éppen ez adja a Hitler-mítosz jelentőségét.

Hitler image-e kettős természetű volt. Egyfelől – különösen külügyekben – mint tévedhetetlen és bölcs államférfi volt ismert, aki erejét megfeszítve, s a felelősség minden terhét magára vállalva dolgozik nemzete – s nem pártja, vagy osztálya – érdekében. Dicsőséget dicsőségre halmoz a külügyekben, a Rajna-vidéket illetően éppúgy, mint az Anschluss, vagy a müncheni szerződés kapcsán. Másrészt és mindenekelőtt Hitler a nép fiaként jelenik meg, aki szinte az összes pozitív emberi tulajdonsággal rendelkezik, a kedvességtől a bátorságig, az egyszerű életviteltől a nagyvonalúságig, szereti a gyermekeket és az állatokat, s természetesen vallásos is.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Ian Kershaw: *Der Hitler-Mythos. Volksmeinung und Propaganda im Dritten Reich*. Stuttgart 1980. 132.

¹⁰⁸ Kershaw: *Der Hitler-Mythos*. i.m. 39.

¹⁰⁹ Ian Kershaw: *The Führer Image and Political Integration*. In: Hirschfeld-Kettenacker (Hg.): *Der „Führerstaat”*. i.m. 139.

Hitler rendkívüli vonzereje és népszerűsége, integrációs ereje ellentétben állt jelentéktelen megjelenésével, s nem magyarázható élettörténetével, személyes adottságaival – például szónoki képességeivel – sem, de még csak nem is csupán tevékenységének eredménye volt. Emellett világnézete sem jelenthette az alapot minderre: ideológiájának magva, azaz antiszemitizmusa, szociáldarwinizmusa, élettérelmélete alig játszott közre népszerűségében.¹¹⁰ A Führer-hit kialakulásában a goebelsi propaganda kifinomult manipulációi sem döntőek – bár ezek katalizátor szerepe kétségkívül jelentős volt. Az említett mitikus Hitler-képet „éppen annyira maga a lakosság alkotta, mint amennyire propagandisztikusan beleszuggerták.”¹¹¹ – állítja Kershaw. Vagyis a Hitler-mítosz kialakulásában „a politikai és társadalmi mentalitások és értékek játszottak közre, melyek a lakosság különböző részeiben egy egyedi sajátosságokkal rendelkező Führer alakja iránt különös fogékonyságot alakítottak ki, ebben egyidejűleg a 20-as évek német társadalmának meghatározott szocio-politikai struktúrái is tükröződtek.”¹¹² A nemzeti egység és nagyság, a katonai erő letéteményese a világháború előtti Németországban a császár volt, melyet egyfajta pseudovallásos imádat is körülvett. Az osztálykonfliktusok fokozódásával a politikai jobboldal számára mind fontosabbá vált ez a misztikus szerep. A háború, a forradalmak és Weimar turbulens korszakában tovább fokozódtak ezek a várakozások, s kedvező feltételeket teremtettek a Hitler-mítosz keletkezésének. Először még csak az NSDAP-n belül, ahol – Hitler bebörtönzése után – a 20-as évek közepétől alakult ki a mítosz, melynek funkciója nem utolsósorban a párton belüli ellentétek csillapítása volt. Igazán jellemzővé, a párt arculatát döntően meghatározóvá azonban csak 1930 után vált, s ekkortól kezdett terjedni a német társadalom egészében is.

A Hitler-mítosz – írja Kershaw – a weberi „karizma”-fogalommal közelíthető meg leginkább. Bár az alattvalók szemében a vezér rendkívüli teljesítményekkel és tulajdonságokkal rendelkezik, Max Weber szerint a karizmatikus autoritás sokkal inkább a követők tudatának, mint a vezér tényleges erényeinek következménye, vagyis a karizma társadalmi tényezők folytán alakul ki. A mítosz önállósulására éppen Hitler háborúval kapcsolatos magatartásának közvélemény általi megítélése a legjobb példa: a háború kitörésekor a lakosság széles körében elterjedt volt a

¹¹⁰ Ld.: Ian Kershaw: The Führer Image and Political Integration: The Popular Conception of Hitler in Bavaria during the Third Reich. In: Hirschfeld-Kettenacker (Hg.): Der „Führerstaat”. i.m. 133–163.

¹¹¹ Kershaw: Der Hitler-Mythos. i.m. 22.

¹¹² Ian Kershaw: Hitlers Popularität. In: Hans Mommsen–Susanne Willems (Hg.): Herrschaftsaltag im Dritten Reich. Düsseldorf 1988. 25.

nézet, hogy Németországot Hitler minden „békeerőfeszítése” ellenére kényszeríteték bele a háborúba.¹¹³

Igen jellemző ebből a szempontból, hogy a rossz párt és jó vezére közvélemény általi megkülönböztetését a rezsim minden válsága csak erősítette. Amikor például Hitler kegyetlenül leszámolt Röhm-mel, a korrupt és zűrzavart okozó helyi párt- és SA-vezérek határozott és erőskezü megfélemezőjeként, a rend helyreállítójaként ünnepelték. Image-e a katolikus egyházzal való összeütközés idején is javult, ekkor Hitler a társadalom előtt ismét a mérsékelt álláspont képviselőjeként lépett fel pártjával szemben. A gazdasági és külpolitikai, majd a kezdeti hadisikerek tovább erősítették nimbuszát, ami meglepően tartósnak bizonyult, s még 1943-ban is hatékony mobilizáló erőnek számított. Igaz, népszerűségének eróziója már 1941 végétől, tehát Sztálingrád előtt megkezdődött, és egyébként sem volt a társadalom minden rétege egyformán fogékony rá: a pártaktivisták, a fiatalok és a frontkatonák mutattak különösen nagy szenzibilitást.

Kershaw egyik legfontosabb eredménye annak bemutatása, hogy a náci ideológia magva milyen csekély hatással volt a lakosság többségére. A rezsim sokkal inkább a tradicionális, konvencionális erkölcsi értékek hangsúlyozásával tudta népszerűségét fokozni. „Hitler csodálata kevésbé nyugodott a náci ideológia bizarr és misztikus tanain, mint olyan társadalmi és politikai értékeken (...) melyek a Harmadik Birodalmon kívül sok más társadalomban is megtalálhatók...”¹¹⁴ Mint láttuk, Hitler a zűrzavart okozó párttal szembeni nyugodt tényezőként tett szert népszerűsége, s külpolitikai és kezdeti katonai sikerei is főként azért váltottak ki egyöntetű lelkesedést a lakosságban, mert azokat békés módon, illetve viszonylag kevés áldozattal – korabeli kifejezéssel „vértelen tábornok”-ként – érte el.

Hitler megismert személyes képességei nem jelenthették sikereinek döntő faktorát. Csak a korabeli instabil német társadalomban érvényesülhettek olyan „erényei”, mint fanatizmusa, vagy kiliasztikus küldetéstudata. Sőt, propaganda- és szónoki képességeit sem tudta volna hasonlóan kamatoztatni másutt, mondjuk az Egyesült Államokban, vagy Angliában, de a későbbi Németországban sem. Éppen ezért Hitler népszerűségének legfontosabb tényezői a hosszú- és rövidtávú „külső” körülményekben rejlettek, mint a Weimari Köztársaság instabilitása, a német nemzetfejlődés problémái, a versailles-i békék ellentmondásai, a gazdasági nehézségek stb. Ebből következően a biográfiák – bár mindenképpen mellettük szól, hogy a

¹¹³ Ian Kershaw: Hitler and the Germans. In: Richard Bessel (Ed.): Life in the Third Reich..Oxford 1987. 52.

¹¹⁴ Ian Kershaw: The 'Hitler Myth': Image and Reality in the Third Reich. Oxford 1987. 10.

történeti munkák közül a leginkább képesek széles rétegekhez eljutni – úgyiszlóván műfajuk foglyai: a történelmet mint autonóm cselekvők által alakított folyamatot értelmezve nem tudják elkerülni az erős perszonalizációt, megközelítési módjukból következően a valóságosnál nagyobb jelentőséghez juttatják „hősüket”. Hitler személyére koncentrálva fennáll a veszélye annak, hogy leegyszerűsítik a náciizmus térhódításának sokrétű szociológiai–gazdasági és szociálpszichológiai feltételeit. Úgy tűnik tehát, hogy Hitler Harmadik Birodalomban betöltött szerepének értelmezésére sokkal inkább alkalmas a Ian Kershaw által fémjelzett megközelítés, annak ellenére, hogy a sikerek szociálpszichológiai hatásmechanizmusának kidolgozásával jórészt ő is adós marad, vagyis a Hitler-mítosz keletkezésére nem ad teljes és meggyőző magyarázatot. Kershaw kutatásai – melyek e hiányosságok ellenére a kortárs Hitler-irodalom talán legizgalmasabb és legtöbbet ígérő vállalkozásai – aláhúzzák Hitler kiemelkedő jelentőségét a Harmadik-Birodalomban. Nem individuumként, hanem a társadalom várakozásait és vágyait megtestesítő politikusként igazolódik azonban nagy szerepe, akinek integrációs funkciója alapvető fontosságú a náci Németországban. Egyetérthetünk Martin Broszat Kershawhoz kapcsolódó megjegyzésével: ebben az értelemben „Hitler nem mint személy, hanem végső soron maga is mint egyfajta »struktúra« értelmezhető.”¹¹⁵

Ez az interpretáció egyben jelzi a jelenkori Hitler-kutatás markáns irányát is: a diktátor háború alatti és utáni demonizálásától való távolodást, életének és bizarr személyiségének részletei helyett image-ének, az alakjához kapcsolódó mítosznak, „Hitler társadalomtörténetének”¹¹⁶ kutatását. Emellett, úgy tűnik, hogy ez a megközelítés képes leginkább feloldani a kutatói álláspontok szélsőséges polarizálódását azzal, hogy elismeri Hitler jelentőségét, ugyanakkor azt nem perszonalizáló módon, hanem karizmatikus uralmára koncentrálva teszi. Ezt az értelmezést támasztják alá a náci állam uralmi rendszerének vizsgálatában elért újabb eredmények is, melyekről a következő rész szól.

¹¹⁵ Broszat: Nach Hitler. i.m. 66.

¹¹⁶ Ian Kershaw: Ideologie und Propagandist. Hitler im Lichte seiner Reden, Schriften und Anordnungen 1925–1928. Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte, 40. 1992. 271.

IV. A NÁCI ÁLLAM URALMI RENDSZERE

Hitler hatalmának nem volt intézményes korlátozása. A birodalmi elnök és a kancellár jogkörének egyesítése után formálisan sem volt senkinek alárendeltje, a felhatalmazási törvény pedig rendkívüli hatalmat biztosított számára. Azonkívül, hogy a Reichswehr felesküdt rá, Hitler a hadsereg főparancsnokságát is átvette, az addig is alig működő kabinet pedig 1938-at követően még formálisan sem ült össze.

A hatalomkoncentráció e valóban impresszív tényei alapján a nyugati történetírás főárama – mint erre már utaltunk – a világháborút követően egy jól szervezett, szigorúan centralizált, monolitikus terrorrendszernek tartotta a Harmadik Birodalmat,¹¹⁷ melyben a társadalom, a gazdaság a diktatórikus rezsimnek minden területen alárendeltje volt, s amely – éppen a centralizáltságból következően – igen nagyfokú hatékonysággal működött. E kép kialakulásában nyilvánvalóan megmutatkozott az 1950-es évek totalitarizmuselméleteinek hatása, s megfelelt a náci rendszer önabrázolásának is, amely szerint a Führer-államban minden jelentős döntés forrása a vezér, s a hierarchikus döntési struktúra egyértelmű tőle lefelé, egészen a pártelvtársakig. Ennek alapján terjeszthette a propaganda a Hitler-mítoszt: a Führer mindent tud, s tervszerűen cselekedve valósítja meg céljait.

Egyes szerzők – nem nagy hatást gyakorolva – igen korán megkérdőjelezték a hitleri hatalomgyakorlásnak ezt a felfogását. Az amerikai emigrációba kényszerült Ernst Fraenkel már a Harmadik Birodalom fennállása idején rámutatott a náciknak tulajdonított totális rendszer és a gyakran kaotikus valóság közötti ellentmondásra. A párt és az állam dualizmusa kapcsán kettős államról írt, melynek örökölt funkciói (Normenstaat) és a náci terrorrendszer szolgálatába állított újabbak (Maßnahmenstaat) között komoly ellentét feszült.¹¹⁸ A szintén emigrált Franz Neumann

¹¹⁷ Hans-Ulrich Wehler: *Geschichtswissenschaft heute*. In: Jürgen Habermas (Hg.): *Stichworte zur geistigen Situation der Zeit*. Bd. 2. Frankfurt am M. 1979. 731.

¹¹⁸ Ernst Fraenkel: *The Dual State*. New York 1941. (németül: *Der Doppelstaat*. Frankfurt am M. 1974.)

hasonló következtetésre jutva a zsidó eszkatológia szörnye nyomán Behemoth-nak nevezte el a Harmadik Birodalmat, melyben a hagyományos, racionális állam feloldódása az amorf pártban egyre fokozódó mértékben káoszhoz, „szervezett anarchiához” vezet.¹¹⁹

A 60-as évek óta fokozatosan kiegészült ez a kép. Az amerikaiak által a háború végén, ill. után lefoglalt és elszállított levéltári anyagok visszaszolgáltatásával a tradicionális történetírói módszereket újakkal kiegészítő német kutatás számára ugyanis ekkoriban új lehetőségek nyíltak a náci uralmi rendszer tanulmányozására. E vizsgálódások eredményeként egyre inkább megkérdőjeleződött a monokratikus belső struktúra léte, vagyis az, hogy a különböző uralmi tényezők érdekeit és értékeit csak Hitler közreműködésével voltak képesek érvényesíteni a többiekkel szemben, sőt rajta kívül az uralmi tényezők súlya egyenesen elhanyagolható volt.¹²⁰ Mind többen hangsúlyozták a parazitaszerű, egyre szaporodó hatóságok, náci szervezetek közötti, gyakran egyenesen anarchikus konkurenciát, a különálló hatalmi szférák létrejöttét, az államszervezet folyamatos széttörlését. Edward Peterson például a jellemző „The Limits of Hitler's Power” (Hitler hatalmának korlátai) címmel írt könyvet 1969-ben.¹²¹ A náci uralmi rendszer elemzésének ezen új interpretációs iránya először csupán rejtetten, a hetvenes évek végétől azonban mind nyíltabban csapott össze a hagyományos felfogással.

Vitájukban a Harmadik Birodalom értelmezésének megannyi problémája tükröződik. Hitler szerepe az individuum történelemformáló képességével összefüggő történetfilozófiai kérdéseket vet fel, az erkölcsi dilemmák jelenlétét pedig az jelzi, hogy a történészek gyakran kölcsönösen a rezsim értelmezésének leegyszerűsítésével, s ezáltal annak felmentésével, tisztára mosásával (Verharmlosung) vádolják egymást a vitákban. A nézőpontok polarizálódását jellemezve Klaus Hildebrand egyenesen arról ír, hogy a kibékíthetetlennek tűnő álláspontokban „a Harmadik Birodalom két valósága és két története jelenik meg...”¹²²

Az ellentétes értelmezések megjelölésére szokásossá vált a funkcionista-intencionalista megkülönböztetés. E fogalmakat a brit Timothy Mason használta először.¹²³ Az első irányzat a rezsim strukturális-funkcionális elemzésére helyezi a

¹¹⁹ Franz Neumann: Behemoth. Frankfurt am M. 1977. 21.

¹²⁰ Az uralomfogalomra ld. pl.: Peter Hüttenberger: Nationalsozialistische Polykratie. Geschichte und Gesellschaft, 2. 1976. 421.

¹²¹ Edward N. Peterson: The Limits of Hitler's Power. Princeton, N.J. 1969.; A német megszállás anarchikus vonásairól: Alexander Dallin: German Rule in Russia, 1941-1945. London 1957.

¹²² Hildebrand: Das Dritte Reich. i.m. 182.

¹²³ Ld.: Timothy Mason: Intention and Explanation. In: Hirschfeld-Kettenacker (Hg.): Der „Führerstaat”. i.m. 23-42.

hangsúlyt, kiemelten tanulmányozva a Harmadik Birodalom döntéshozatali mechanizmusát, a polikratikusnak tartott náci politika erőközpontjainak egymásra hatását, mivel meggyőződése, hogy ezek döntően befolyásolták az események alakulását, sokkal inkább, mint a cselekvők világnézete, illetve céljai. A másik áramlat ezzel szemben a diktátor szándékainak és személyiségének tulajdonít döntő fontosságot. A funkcionalista-intencionalista fogalmakat – melyek mellett hasonló jelentéssel a revizionista-tradicionalista, strukturalista-programológ elnevezések is forgalomban vannak – sokan pusztán „címkézésnek” tartják. Az valóban bizonyos, hogy e megjelölések némileg leegyszerűsítve tükrözik az álláspontokat, így csupán megközelítő tájékoztatást nyújtanak az álláspontokról. A funkcionalisták ugyanis nem hagyják figyelmen kívül a cselekvő személyiség szerepét a történelem alakításában, miként az intencionalisták sem kizárólag a Hitler-faktorról érvelnek. Ezenkívül jó néhány szerző csak nehezen sorolható be egyik vagy másik irányzatba. A fogalmak használatát – elterjedtségük mellett – az indokolhatja mégis, hogy valóban jelzik, mi áll az interpretációk középpontjában.

Az úgynevezett intencionalisták – a nevet némi szarkazmussal adta nekik Mason a funkcionalista ellentábor részéről – a korlátlan hatalommal rendelkező Hitler szándékait („intencióját”), programját, világnézetének hatását tartják a legfontosabb tényezőnek a totalitárius diktatúra működésében.¹²⁴ Eberhard Jäckel például már a Harmadik Birodalomról írott munkájának alcímében – „Egy világnézet végrehajtása (Vollzug)” – kifejezi, hogy milyen közvetlen kapcsolatot feltételez a hitleri világnézet és az uralom adott formája között.¹²⁵ Azzal érvelve, hogy a Mein Kampf, s Hitler más korai programszerű megnyilvánulásainak szinte minden lényeges pontja megvalósult, a Harmadik Birodalom történetét Hitler elképzeléseinek és céljainak tudatos és tervszerű megvalósításaként értelmezi. Véleménye szerint azt, hogy Hitler ideológiájának figyelembevétele kulcsfontosságú cselekedeteinek megértéséhez, leginkább talán radikális antiszemitizmusának gyakorlatba való átültetése példázza a világháború során. Az irányzat többi jellegzetes képviselője – Karl D. Bracher, Andreas Hillgruber, Klaus Hildebrand – szintén egyetért abban, hogy Hitler egyeduralkodója a Harmadik Birodalomnak monokratikus, egyközpontú államnak tette. Ez nem azt jelenti, hogy Hitler tetszése szerint cselekedhetett, hanem azt,

¹²⁴ Példaértékűen lásd: Karl-Dietrich Bracher: Tradition und Revolution im Nationalsozialismus. In: Uő: Zeitgeschichtliche Kontroversen um Faschismus, Totalitarismus, Demokratie. München 1976. 62–78.; és Manfred Funke: Starker oder schwacher Diktatur? Hitlers Herrschaft und die Deutschen. Düsseldorf 1989.

¹²⁵ Eberhard Jäckel: Hitlers Herrschaft. Vollzug einer Weltanschauung. Stuttgart 1986.; Ld. még: Uő: Hitler's Weltanschauung. Entwurf einer Herrschaft. Tübingen 1969.

hogy hatalmát nem korlátozta semmiféle kollektív döntéshozatali mechanizmus.¹²⁶ Hitler az utolsó pillanatig „vezér” maradt, s még uralmának késői időszakában sem a belső ellentmondásoknak, hanem a katonai vereségeknek eredménye volt a Führer szerepének csökkenése.¹²⁷

A kompetenciaviták és konfliktusok pusztá létezését persze az intencionalisták sem tagadják. Sőt, egyik legnevesebb exponensük, az említett Karl D. Bracher igen korán, már az 50-es években leírta a náci uralmi rendszerben található kettősséget, a polikratikus és a monokratikus struktúrák egyidejű jelenlétét. Egyszersmind hangsúlyozta azonban, hogy ez nem jelentette Hitler központi szerepének megkérdőjelezését, ellenkezőleg, hiszen a „diktátor kulcspozíciója éppen a hatalmi csoportok és személyi kötődések áttekinthetetlen egymás mellettiségén és egymás elleniségén alapult. Ezen az összeolvadáson nyugodott az ellenőrző és kényszerítő intézmények (Instanzen) növekvő hatékonysága is a totális rendőrállamban.”¹²⁸ A hatalmi funkciók antagonizmusát egyedül a Führer mindenható kulcspozíciója volt képes feloldani. Éppen egy ilyen helyzet létrehozása volt a gleichschaltolás végső szándéka. „Irányított káosz”-ról, mégpedig a Führer által irányított zűrzavarról lehetett szó csupán, ahol a polikrácia megannyi tünete a Hitler-abszolútizmus előfeltétele volt – állítja.

Hildebrand és Hillgruber diagnózisa is egybeesik ezzel. Az előbbi megfogalmazása szerint a „náci rezsimben létező kompetenciakáosz nem mond ellent Hitler akaratának, s politikája – »végcéljai« által meghatározott – lényegében következetes voltának,”¹²⁹ sőt, az államszervezet „felaprózódása” döntően Hitler tudatos törekvésének, egy machiavellista „divide et impera” politika következményének tekinthető, tehát másodlagos jelenség a lényegében monokratikus rezsimben.¹³⁰ Hillgruber úgy véli, hogy a belpolitikai „zűrzavar”-ból téves volna általános következtetést levonni, hiszen „Hitler elsődlegesen külpolitikai programjának, s (...) fajideo-

¹²⁶ Ld. pl.: Jäckel: *Hitlers Herrschaft*. i.m. 59.

¹²⁷ Dieter Rebenisch: *Führerstaat und Verwaltung im Zweiten Weltkrieg*. Stuttgart 1989. 533–534.

¹²⁸ Karl-Dietrich Bracher: *Stufen totalitärer Machtergreifung*. Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte, 42. 1956.; Ld. még ugyanerre: *Uő: Zeitgeschichtliche Kontroversen*. i.m. 64.; és a klasszikus munkát: Karl D. Bracher–Wolfgang Sauer–Gerhard Schulz: *Die nationalsozialistische Machtergreifung*. Köln 1962.

¹²⁹ Klaus Hildebrand: *Monokratie oder Polykratie? Hitlers Herrschaft und das Dritte Reich*. In: Hirschfeld–Kettenacker (Hg.): *Der „Führerstaat”*. i.m. 77.

¹³⁰ Ugyanerre lásd: Alan Milward: *Der Einfluß ökonomischer und nicht-ökonomischer Faktoren auf die Strategie des Blitzkrieges*. In: F. Forstmeier–Hans-Erich Volkmann (Hg.): *Wirtschaft und Rüstung am Vorabend des Zweiten Weltkrieges*. Düsseldorf 1975. 197.; és még nyomtatékosabban: Haffner: *Anmerkungen zu Hitler*. i.m. 58.

lógiai, univerzálantiszemita dogmájának megvalósítására koncentrált. Minden más – s ez azt jelenti, hogy a belpolitika egyéb területei is – közömbösek voltak számára...”¹³¹ Így érvényesülhettek e területeken a kompetenciaharcok következményei.

Az iskola képviselői úgy gondolják, hogy a történészeknek a rezsim bűneire kell kiemelt figyelmet fordítaniuk. Ehhez képest mellékesek a döntéshozatali folyamat anarchikus-polikratikus jellemzői, hiszen ezek a náci terrort semmiképpen sem enyhítették. Sőt egy ponton túl egyenesen félrevezető hangsúlyozásuk, mert elterelik a figyelmet a rendszer lényegéről.¹³² Ezzel kapcsolatban igen élesen vetik fel a strukturalistákkal szemben a náci bűnök „elkenésének” (Verharmlosung) vádját. Hitlert már kortársai is alábecsülték hatalomrajutása előtt, az utókornak nem szabad újra elkövetnie ezt a hibát – érvel Bracher. A revizionisták a polikrácia, a társadalmi mechanizmusok előtérbe helyezésével lekicsinylik Hitler szerepét, s a Harmadik Birodalomról alkotott kép „normalizálása” során alábecsülik a nácizmus totaliter jellegét, trivializálják a náci rezsimet, ami több volt, mint egy egyszerű autokrata diktatúra. Ezt főként azért teszik, hogy a tradicionális társadalmi struktúrák fennmaradásának kiemelt jelentőséget tulajdonítsanak a Harmadik Birodalom működésében.¹³³

A funkcionista-strukturalista interpretáció hangsúlyozza a Harmadik Birodalom már említett kaotikus belső struktúráit, polikratikus vonásait, melyek következtében Hitlernek újra és újra kompromisszumok megkötésével és e mellett egyre radikálisabb döntésekkel kellett biztosítania uralmát. Ennek következtében Hitler befolyása a gazdasági életre, a társadalom- és kultúrpolitikára a valóságban meglehetősen mérsékelt volt.¹³⁴ Maga a polikrácia kifejezés több független, egymással versenyben álló uralmi központot jelent.¹³⁵ Szigorúan meg kell különböztetni a pluralista rendszertől, amelyben az egyes társadalmi csoportok szabályozott módon egyenlítik ki egymás hatalmát: „a polikrácia az uralom azon állapotát jelöli, amely nem egy általánosan elismert alkotmányon nyugszik, hanem a mindenkori

¹³¹ Andreas Hillgruber: Endlich genug über Nationalsozialismus und Zweiten Weltkrieg? Düsseldorf 1982. 28.

¹³² Bracher: Zeitgeschichtliche Kontroversen. i.m. 64.

¹³³ Bracher: Zeitgeschichtliche Kontroversen. i.m. 62.; Hildebrand: Monokratie... i.m. 77.

¹³⁴ Hüttenberger: Nationalsozialistische Polykratie. i.m. 442.

¹³⁵ A tudományos köztudatban a fogalom Peter Hüttenberger alapvető tanulmánya nyomán terjedt el: Hüttenberger: Nationalsozialistische Polykratie. i.m.; Ld. még: Uő: Die Gauleiter. Stuttgart 1969.; Kritikájára ld. pl.: Klaus Hildebrand: Hitlers Ort in der Geschichte des preussisch-deutschen Nationalstaates. Historische Zeitschrift, 217. 1973. 597–600.

erőviszonyok »vadnövekedésének« eredményeként fejlődik.”¹³⁶ A polikrácia-tézis szerint sem a Hitler és szűk környezetének uralkodó szerepéből kiinduló interpretáció, sem a „Führer” szerepét ugyan teljesen negligáló, de helyére a fináncióke legagresszívebb elemeinek diktatúráját helyező marxista elmélet nem nyújt megfelelő magyarázatot, hiszen mindkettő monolitikus uralmi rendszert feltételez.

A funkcionalista szemlélet bizonyosan legnevesebb képviselője Martin Broszat, akinek „Der Staat Hitlers” (Hitler állama) című könyve – a számtalan résztanulmány ellenére – az irányzat máig egyetlen átfogó munkája a Harmadik Birodalomról.¹³⁷ Rajta kívül ki kell emelnünk Hans Mommsen nevét, akinél a funkcionalista szemlélet még határozottabb formában jelenik meg.¹³⁸ Közös álláspontjuk szerint nagy a veszélye annak, hogy „túlracionalizáljuk” Hitler politikáját, s ennek következtében magának a Harmadik Birodalomnak a működését is, melyet egyfajta „szervezett dezorganizáció” jellemzett. A kormányzati rendszer hagyományos működése egyre inkább megszűnt, a döntéshozatali mechanizmus felszabdalódott, „adminisztráció nélküli politika”¹³⁹ jött létre. Szervezettség csak az egyes apparátusokon belül létezett, közöttük pedig a Hitler által is támogatott rivalizáció uralkodott.¹⁴⁰

Jellemzőek ebből a szempontból a speciális feladatokra újra és újra létrehozott különleges hatóságok, melyek nem illeszkedtek a tradicionális kormányzati apparátusba. A párt és az állami végrehajtó szervek mellett – főként 1937–38 után – egy sor újabb hatalmi centrum jött létre, melyek közvetlenül Hitlernek voltak alárendelve (pl. Vierjahresplan-hatóságok, autópálya-építések hatósága, Ribbentrop hivatala stb.). Az állami, félállami és pártszervek, jogkörök összeolvadása cseppfolyóssá tette az állam, a társadalom és a párt közötti határokat. A hiányzó koordinációnak gyakran súlyos következményei voltak a náci rezsim szempontjából is: a Kristályéjszaka például negatívan befolyásolta a Harmadik Birodalom külföldi megítélését.

A nemzetiszocialista uralom sajátossága azonban nem csak a polikratikus struktúra, hanem a rezsim dinamikája is, ami – vélik Mommsenék az intencionalistákkal

¹³⁶ Hüttenberger: Nationalsozialistische Polykratie. i.m. 441–442.

¹³⁷ Martin Broszat: Der Staat Hitlers. München 1969.

¹³⁸ Ld. pl.: Hans Mommsen: Adolf Hitler als „Führer” i.m.; Uő.: National Socialism: Continuity and Change. In: Walter Laqueur (Ed.): Fascism. A Reader's Guide. Harmondsworth 1979. 151–192.; Uő.: Ausnahmezustand als Herrschaftstechnik des NS-Regimes. In: Manfred Funke (Hg.): Hitler, Deutschland und die Mächte. i.m. 30–45.

¹³⁹ Mommsen: National Socialism. i.m. 179–210.

¹⁴⁰ Hans Mommsen: Hitlers Stellung im nationalsozialistischen Herrschaftssystem. In: Hirschfeld-Kettenacker (Hg.): Der „Führerstaat”. i.m. 43–72.

ellentétben – nem Hitler világnézetének, vagy személyes akaratának, hanem a tartalmatlan ideológia, s a polikrácia létének következménye volt. A koordinálatlan, felaprózódott döntéshozatali mechanizmus már önmagában is hirtelen, gyakran elhibázott döntéseket eredményezett, s ezek további hasonlókat váltottak ki. Rendkívüli, destruktív energiák szabadultak el: a náci állam mind radikálisabban reagált a saját maga által teremtetten kényszerhelyzetekre. A „kumulatív radikalizáció” mindenekelőtt a háborúban és a soha nem látott méretű népiirtásban nyilvánult meg, s a folyamat mindinkább kikerült a hatalmon lévők irányítása alól is, végül pedig feltartóztathatatlanul az önpusztítást eredményezte.

Az intencionalista megközelítéssel szemben Mommsen úgy véli, hogy a polikratikus struktúra elsősorban a náci párt és vezetőinek konszolidált és kiszámítható hatalmi apparátus létrehozására való képtelensége következtében jött létre, s csak kisebb részben tudatos politika eredményeként. Hitler eleve nem működhetett a monokrácia centrumaként, hiszen annyira kellett ügyelnie saját népszerűségének megtartására – mint hatalmának döntő forrására, s az egész rezsim integrációja szempontjából központi tényezőre –, hogy ez nagyban gátolta mozgásszabadságát.¹⁴¹ Mommsen szerint ezenkívül személyes adottságai – nem utolsósorban jellemző döntésképtelensége – is hozzájárultak a náci rezsim zűrzavaros belső struktúrájához.¹⁴² Kormányzási módszere nem tette lehetővé számára az államügyek központi és szisztematikus kézbentartását, képtelen volt áttekinteni a különböző apparátusok, hivatalok sokaságát. A kezdeti néhány hónapban ugyan még rendszeresen részt vett a hivatali ügyek intézésében, azt követően azonban teljesen elhanyagolta azokat. Kitört rajta az utazási láz, folyamatosan Berlin–München–Obersalzberg között ingázott, a hivatali ügyekről legfeljebb a felvonulások, megnyitóbeszédok vagy alapkövetételek között referáltak neki.¹⁴³

E tényezőkhöz képest másodlagos – állítja Mommsen –, hogy a rendszerességet, kiszámíthatóságot a náci vezetők, s főként maga Hitler valóban személyes hatalmuk korlátjának tekintették, s az is, hogy Hitler közismerten vonzódott a szociáldarwinizmus gyakorlati alkalmazásához: a legtehetségesebb „alführerek” menet közbeni kiválogatása sajátos politikai filozófiája volt. A szociáldarwinista elveknek megfelelő pártintézményeket Hitlernek egyébként sem kellett újonnan létrehoznia, mert ezek már a hatalomrajutás előtt megtalálhatók voltak a pártban az egyedül a Führernek alárendelt, speciális feladatokra létrehozott intézmények formájában. A náci párt

¹⁴¹ Ian Kershaw: Hitler and the Germans. In: Bessel (Ed.): Life in the Third Reich. i.m. 55.

¹⁴² Hans Mommsen: Beamtentum im Dritten Reich. Stuttgart 1966. 10.

¹⁴³ Hans-Ulrich Thamer: Verführung und Gewalt, 1933–1945. Berlin 1986. 343.; Broszat: Der Staat Hitlers. i.m. 355. s. köv.

csak választási szervezet volt, amely – eltérően a kommunista típustól – nem rendelkezett bürokratikus vezetői struktúrával, az egyes alszervezetek nagy cselekvési szabadsággal bírtak.

Hitler egyszerű haszonélvezője sem lehetett annak a helyzetnek, amelyben olyan ellenőrizhetetlen hatalmi apparátusok alakultak ki, mint a Himmler vezette SS. A „divide et impera” taktikája potenciálisan veszélyeztethette volna Hitler saját pozícióját, mert előfordulhatott, hogy a hatalmi verseny győzteseinek esetleg magának a Führernek is megkérdőjelezzék a hatalmát, s Hitler kényszerhelyzetbe kerülve esetleg csak a nyerteseket támogathatja.¹⁴⁴

A polikratikus struktúra Hitler környezete számára tág lehetőségeket biztosított az érdekvényesítésre. Számtalan esetben kimutatható, hogy a párt vezetői Hitler szakmai tájékozatlanságát kihasználva, az ő közreműködésével valósították meg azon céljaikat, melyeket a normális hivatali úton nem voltak képesek elérni. Robert Ley például 1934 októberében a gazdasági minisztérium ellenállása miatt közvetlenül a Führerhez fordult a Munkafront hatáskörének jelentős kiterjesztését célzó rendelettervezetével. Hitler jóvá is hagyta azt. Schacht, Frick, sőt Hess csak utólag tiltakozhattak ellene, mutathattak rá érvényes törvényekkel való ellentmondásaira, így végül egyetlen út maradt számukra: a végrehajtás szabotálása.¹⁴⁵

A strukturalisták nem tagadják Hitler ideológiájának jelentőségét, de úgy vélik, hogy a Führer – és általában a náci – ideológiáját annak legfontosabb pontjaira vonatkozóan sem szabad primer módon értelmezni. A szimbolikus Führer-autoritás ugyanis lényegesen nagyobb szerephez jutott a rezsim működésében, mint Hitler közvetlen irányító tevékenysége. Ennek megfelelően az ideológia sem cselekvési programként szolgált, hanem főként funkcionális jelentőséggel rendelkezett. A valódi, reális célok nélküli mozgalom igényelte a „végek” biztosítását, a jövőhit erősítését, s így az ideológia az állandó politikai mobilizáció eszköze volt, egyfajta cselekvéspótlékot jelentett. Konkrétabban: Hitler szavainak elemzése azt mutatja, hogy központi célja, a keleti Lebensraum meghódítása 1939–40-ig jórészt csupán „egy ideológiai metafora funkcióját töltötte be, egy szimbólum volt az újabb és újabb külpolitikai aktivitás megindoklására, hogy a tökéletes nemzeti szabadság »végállapotát« elérjék...”¹⁴⁶ A zsidóüldözés funkciója is hasonló volt: az állandó belső harc és a párt folyamatos mozgásának fenntartását szolgálta. Amikor Hitler a mozgalom nyomására egyre inkább frázisai-ígéretei beváltására kényszerült, a mozgalom kifulladásá válságos veszéllyé vált, hiszen a zsidóság megsemmisítése az anti-

¹⁴⁴ Mommsen: Hitlers Stellung... i.m. 51.

¹⁴⁵ Thamer: Verführung und Gewalt. i.m. 344.

¹⁴⁶ Martin Broszat: Soziale Motivation und Führer-Bindung des Nationalsozialismus. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1970. 408.

szemitizmus mint propagandaeszköz elvesztését is jelentette – véli Broszat, a háborús szakaszt illetően az akciók titkosságának ismeretében kevésbé meggyőzően.

Bár a Harmadik Birodalomról Broszat és Mommsen által alkotott kép alig tér el egymástól – mivel Hitlert mindketten főként a mozgalom és a náci ideológia „propagandistá”-jának, s nem hűvös fejű vezérének tartják –, interpretációjukban annyi különbség mégis kimutatható, hogy az utóbbi még engesztelhetetlenebbül képviseli álláspontját. Ennek kifejeződése, hogy egy korai összefoglaló értékelésében – szinte provokatívan, bár véleményét annak lényegét illetően máig fenntartva – Hitlert egy „gyakran bizonytalan, kizárólag saját presztízisének, s személyes autoritásának megővésére ügyelő, környezete által a legerőteljesebben befolyásolt, sok tekintetben gyenge diktátor”¹⁴⁷-ként jellemzi, aki „részleges adottságok és extrém dilettantizmus keveréke”-ként¹⁴⁸ képtelen volt a rezsimben kialakuló káosz megszüntetésére.

Broszaték a „Verharmlosung” (a bűnök „elkenése”) már említett intencionalista vádjára válaszolva megfordítják az érvelést: nem csupán félrevezetőnek tartják Hitler demonizálását, s a Harmadik Birodalom mesterséges racionalizálását, hanem a náci bűnök és bűnösök felmentésének is, hiszen ezáltal a felelősség túlnyomó részét Hitler viseli, noha a társadalom jelentős rétegei, például a gazdasági-katonai elit nyilvánvaló bűnrészesek voltak.

Broszat és Mommsen nem csupán a belpolitika terén, hanem a külpolitikában is relativizálja Hitler személyes befolyását.¹⁴⁹ A nációk által megszállt területek második világháborús történetének tapasztalatai több szempontból kétségtelenül alátámasztani tűnnek a polikrácia tézisé. Egy példával élve, Csehszlovákia feldarabolása és megszállása is ilyen körülmények között ment végbe. Az újonnan meghódított területeken a nációk sokkal szabadabban – pl. a bürokráciától sem korlátozottan – valósíthatták meg elképzeléseiket,¹⁵⁰ így nem meglepő, hogy Neurath, a hivatalos Reichsprotektor megérkezése előtt egyes náci vezetők, pl. Karl Hermann Frank olyan hatalmat építettek ki, melyet ő csak hatalmas erőfeszítéssel volt képes el-
lensúlyozni. Csak nehezen sikerült legalább a háború kitöréséig mérsékelnie az SS-komplexum (SD, Gestapo) szélsőségesen rasszista politikáját, mely akadályozta az eredetileg a cseh lakosság együttműködésére alapozott elképzeléseinek megvalósulását.

¹⁴⁷ A funkcionalista interpretáció locus classicus-a: Hans Mommsen: Nationalsozialismus. In: Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft. Bd. IV. Freiburg 1971. 702.; Ld. még: Uő: Beamtentum im Dritten Reich. i.m. 98.

¹⁴⁸ Mommsen: Hitlers Stellung... i.m. 66 s. köv.

¹⁴⁹ Erre ld. pl.: Broszat: Soziale Motivation... i.m. 392.

¹⁵⁰ John Hiden–John Farquharson: Explaining Hitler's Germany. London 1983. 76–77.

A polikrácia-tézis a külpolitikában – ha lehet – még nagyobb vitát váltott ki, mint a belpolitikára vonatkozóan, aminek oka, hogy sok szerző – például K. Hildebrand – Hitlernek éppen a külpolitikai döntésekben megfigyelhető hatalmának alapján tulajdonít kiemelt szerepet a náci államban.¹⁵¹ A bírálatok alapján úgy tűnik, hogy a kompetenciaharcok szokásos tünetei ellenére a külpolitika és a hadvezetés területén a többen sokkal inkább érvényesült Hitler befolyása.¹⁵² Ebben nyilván közrejátszott, hogy a rendszeres hivatali munkával, a rendszeres döntéselőkészítéssel szembeni averziója mindenekelőtt a belpolitikai ügyekben volt jellemző, a külpolitikai jelentéseket ellenben nagy odaadással tanulmányozta, s diplomáciai tárgyalásaira alaposan felkészült.

Más érvekkel, de ugyancsak a náci vezetés szűk külpolitikai mozgástere, mégpedig a külkapcsolatok gazdasági determináltsága mellett száll síkra Tim Mason több tanulmányában.¹⁵³ Úgy véli, hogy – főként az 1936–1941 közötti időszakban – a német gazdaság feszültségei döntően meghatározták a külpolitikai–katonai döntéseket. Hitler rettegett az esetleges belső elégedetlenségtől, így az ellátási problémák okozta feszültségeket katonai–külpolitikai sikerekkel kívánta semlegesíteni. A masoni tétel egyöntetű visszautasításra lelt a történetírásban. Jost Dülffer jellemzőnek mondható kritikája szerint Mason eltúlozza a munkáselegedetlenség mértékét és jelentőségét. A háború kitörésének időpontját nem ez, hanem sokkal inkább a Németország számára kedvező nemzetközi erőviszonyok determinálták.¹⁵⁴

Valószínűleg ritkán fordul elő egy történészvitában, hogy az álláspontok a sokéves, sőt immár évtizedes, szinte megszámlálhatatlan publikációban lecsapódó polémia, s a szintézis igényének többszöri megfogalmazódása ellenére is ilyen kevésbé közelednek. Ennek kapcsán Gerhard Schreiber egyenesen az „ütésváltások ritualizálódásáról”¹⁵⁵ írt. Nyilvánvalóan közrejátszik ebben, hogy megkerülhetetlenül jelen vannak a Harmadik Birodalom megítélésének politikai–erkölcsi dimenziói is, jóllehet a szakmai kérdések önmagukban is elegendőek lennének a jelentős nézetkülönbségekhez, gondoljunk csak a jelzett történetfilozófiai problémákra. Így

¹⁵¹ Klaus Hildebrand: *Nationalsozialismus ohne Hitler?* Geschichte in Wissenschaft und Unterricht, 1980. 289.; Uő: *Innenpolitische Antriebskräfte der nationalsozialistische Außenpolitik.* In: Sozialgeschichte heute. Göttingen 1973. 647. s. köv.

¹⁵² Rainer Zitelmann: *Hitler: The Führer.* In: Ronald Smelser–Rainer Zitelmann (Eds.): *The Nazi Elite.* London 1993. 124.

¹⁵³ Az angol szerző váltakozva Tim, illetve Timothy Masonként használja nevét. Mason: *Sozialpolitik i.m.*; Uő: *Innere Krise und Angriffskrieg.* In: Forstmeier–Volkman (Hg.): *Wirtschaft und Rüstung...* i.m. 158–188.

¹⁵⁴ Jost Dülffer: *Der Beginn des Krieges 1939.* Geschichte und Gesellschaft, 2. 1976. 443–470.

¹⁵⁵ Schreiber: *Hitler.* i.m. 265.

a vita legfeljebb elhalhat, a valódi konszenzusra azonban a szokásosnál kisebb a lehetőség.

Úgy tűnik, hogy az intencionalista interpretáció önmagában semmiképpen sem alkalmas a Harmadik Birodalom uralmi rendszerének magyarázatára. Az individuális cselekvés – mint Tim Mason megállapítja – nem válhat a történetírás alapvető kérdésévé: „Hitler nem lehet teljes vagy kielégítő magyarázat még saját maga számára sem.”¹⁵⁶ A módszertani individualizmust nem indokolhatják a történelmi felelősség kérdésével összefüggő erkölcsi motívumok sem. Ha a történész a társadalmi-gazdasági-politikai változások komplexebb megközelítése mellett, s a módszertani individualizmus ellenében érvel, nem oldozza fel az egyént az erkölcsi felelősség alól: „a történelmi magyarázattól megkülönböztetendő a felelősség kérdése”¹⁵⁷ – írja Mason.

Az individuum történelemalakító szerepére vonatkozó elméleti megfontolásokon túl a források sem bizonyítják, hogy Hitler egy személyben határozta volna meg a Harmadik Birodalom politikáját. Az intencionalista oldalról sokat hangoztatott tény, hogy Hitler politikai programjában annak kialakulásától az utolsó percig messzemenően az azonosságok domináltak, azt a kérdést veti fel, hogy ezek közül miért sikerült egyeseket megvalósítani, másokat pedig nem? Miért valósultak meg például a faji politika területén egyes, maguk a náci vezetők által is utópikusnak tartott programpontok, s miért kellett más, az ideológia szempontjából ugyancsak fontos területeken (pl. eutanázia, egyházüldözés) visszavonulniuk? Bár Hitler a külvilág előtt a mindenható „Führer”-ként jelent meg, kétségkívül megállapítható, hogy a fontos politikai döntések korántsem mindig Hitler elképzeléseinek megvalósítását jelentették, hanem a párt- és állami szervek kaotikus kompetenciaharcainak eredményeként jöttek létre. Hitler akaratával ugyan nyíltan senki sem szegülhetett szembe, rejtett módon azonban ez gyakran megtörtént.¹⁵⁸ Nyilvánvaló ez még akkor is, ha megdöbbenően csekély az a forrásanyag, mely Hitler indítékait expressis verbis elárulja, még olyan döntő fontosságú ügyekben is, mint az Endlösung, mely a következő fejezet tárgya lesz. A források töredékessége nem csupán megsemmisülésük következménye, hanem szimptomatikus a Harmadik Birodalom döntéshoztali mechanizmusára vonatkozóan, annak felszabdaltsága, ad-hoc jellege, s Hitler szóbeli utasításokat előnyben részesítő kormányzási módszere tükröződik benne. Sok jel mutat arra, hogy Hitler maga is megértette, „nélkülözhetetlenségét”

¹⁵⁶ Tim Mason: Intention and Explanation. In: Hirschfeld-Kettenacker (Hg.): Der „Führerstaat”. i.m. 30.

¹⁵⁷ Mason: Intention and Explanation. i.m. 30.

¹⁵⁸ Kershaw: Der NS-Staat. i.m. 154.

a Führer-kultusz adja, s nem az, ha egészében ellenőrzi a konfliktusokban bővelkedő döntéshozatali mechanizmust. Ellenkezőleg, a mítosz fenntartásához arra volt szükség, hogy csupán a legszükségesebb esetekben avatkozzon közbe.

Különösen nyilvánvalóak Hitler hatalmának korlátai azóta, hogy a náci uralmi rendszer vizsgálata új módszerekkel is megindult, s a felső hatalmi régiók, a legfelső adminisztráció mellett a döntéshozatali és végreh

V. A HOLOCAUST GENEZISE

Úgy tűnik, hogy a Harmadik Birodalom nem „viselkedik” a hagyományos történeti témáknak megfelelően. Az idő múlásával is csak igen nehezen alakul ki az a perspektíva, amelyben a történész szenvtelenül szemlélheti vizsgálata tárgyát. Különösen igaz ez a Holocaust vizsgálatára, s ezen belül is a németországi kutatásokra, ahol a történeti mellett az erkölcsi és politikai

dokumentum-jellegű – amerikai filmsorozat hatása.¹⁶⁴ E tényezők eredményeként a német történeti köztudatban ma sokkal inkább jelen vannak a náci korszak bűnei, mint az 50–60-as években, amit a Holocaust történeti egyediségéről a nyolcvanas évek közepén folytatott, „Historikerstreit” néven ismertté vált vita dokumentál leginkább. A „Historikerstreit” a nyugatnémet történetírás utóbbi évtizedeinek leghevesebb polémiája volt, melynek több tucat

nyítékok megsemmisítésére, s az áldozatokon kívül a tettesek közül is sokan elpusztultak a háború alatt vagy után.¹⁶⁸ A források hiánya elősegíti egyes apologetikus nézetek megjelenését is, bár terjedésük korántsem csupán ezek eredménye.^{169</}

uralmi, döntéshozatali rendszerében, következésképpen a Holocaust során is.¹⁷⁰ Mivel azonban a fenti fogalmak – egyes tudományosan

A másik – esetenként „revizionista”-ként emlegetett¹⁷⁵ – irányzat azonban szimptomatikus

végrehajtó „átlagnémet” tettes motivációját – intencióját – helyezi a Holocaust in terpretációjának középpontjába.

Számos korábbi empirikus tanulmány feltárta azt a tényt, hogy nem minden tömeggyilkosságot az SS vagy más náci elitek hajtottak végre a keleti területeken.¹⁸⁸ Elsősorban emberhiány miatt mások is – pl. Németországból odaszállított tartalékos rendőrök – részt vettek ezekben, akiknek ugyan esetenként büntetlenül lehetőségük lett volna a parancsmegtagadásra, azonban ezt – karrierjük féltése, vagy valamilyen társaikkal szembeni perverz csoportszolidaritás miatt – nem használták ki.¹⁸⁹ A német munkások jelentős csoportjai is – főként a fiatalabbak – eléggé indoktrináltak voltak ahhoz, hogy keletre kerülve katonának, részt vegyenek az embertelenségekben.¹⁹⁰

Ennek ellenére Goldhagen munkáját számos alapos bírálat érte, melyek rámutattak egyebek között szelektív forráskezelésre, és arra, hogy monokauzális magyarázata egyáltalán nem új.¹⁹¹ Bár tézise szempontjából döntő lett volna, nem sikerült bizonyítania, hogy a német lakosság döntő része helyeselte a zsidók meggyilkolását, s azt sem, hogy a megsemmisítőapparátusok működését a bennük résztvevő „átlagnémetek” anitizsemitizmusa ösztönözte volna tetteik végrehajtására, vagy – ami logikusan következik az intézményes kényszerek jelentéktelenségéből – az „átlagnémet” a megsemmisítőapparátuson kívül is a zsidók meggyilkolására törekedett volna.¹⁹² Így Goldhagen könyvének – s a nyomában kibontakozó vitának – viszonylag kevés volt a tudományos hozadéka.

A nemzetiszocialista világnézet szerepének hangsúlyozásával szemben Hans Mommsen és Ian Kershaw meggyőzően bizonyítja, hogy a nácik nem rendelkeztek kidolgozott cselekvési tervvel az antiszemita intézkedések sorrendjét, tartalmát, végrehajtását illetően. Szerintük a célirányos, kezdetől az „Endlösung”-ra törekvő hitleri, illetve náci politika tézise egyenesen a hitleri és a nemzetiszocialista világnézet félreismerését, túlbecsülését jelenti, mivel az a legkevésbé sem volt cselekvésre orientált, racionális, csupán egy általános irány állapítható meg a zsidó lakosság elűzésére, illetve kiközösítésére vonatkozóan. Többek között a hatalomátvételt kö-

¹⁸⁸ A hadsereg szerepére a barbarizálódó hadviselésben lásd: Omar Bartov: *The Eastern Front, 1941–45*. London 1985.

¹⁸⁹ Christopher Browning: *One Day in Josefow. Initiation to Mass Murder*. In: David F. Crew (Ed.): *Nazism and German Society, 1933–1945*. London 1994. 300–315.

¹⁹⁰ Omer Bartov: *The Missing Years. German Workers, German Soldiers*. In: Crew (Ed.): *Nazism and German Society*. i.m. 46.

¹⁹¹ Ld. pl.: Dieter Pohl: *Die Holocaust-Forschung und Goldhagens These*. Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte, 45. 1997. 1–48.

¹⁹² Pohl: *Die Holocaust-Forschung und Goldhagens These*. i.m. 16–17.

vető, 1933 áprilisi hírhedt bojkott és a nürnbergi törvények példája teszi ezt nyilvánvalóvá, hiszen a központ mindkét esetben az alulról, a pártszervezetekből érkező nyomásnak engedve, mindenféle határozott elképzelés nélkül, improvizálva tevékenykedett.¹⁹³ 1933–1938 között a náci szervezetek egyfajta forradalompótlékként igen nagy szabadságot élveztek a legkülönbözőbb antiszemita akciókban, melyek a „zsidókérdés” megoldására irányultak. Utóbbi szükségessége állandóan napirenden szerepelt, de pontosabb tartalmi meghatározás nélkül. Maga Hitler ebben az időszakban szinte teljesen a háttérben maradt, az egymással versengő náci szervezetek, hatóságok (SA, SD, SS, Belügyminisztérium, Gestapo stb.) és vezetők viték előbbre a folyamatot.

Szintén a náci célok még a 30-as években is tisztázatlan voltának jele, hogy egyrészt igyekeztek a zsidókat túszként visszatartani a „világzsidósággal” szemben, másrészt azonban engedélyezték, sőt, a hatóságok egyenesen erőltették a kivándorlásukat. Közben egészen új történelmi helyzet alakult ki, ami az antiszemitizmus radikalizálódásával járt. 1938–1939 jelent választóvonalat ebből a szempontból: Ausztria annexiójával és Lengyelország egy részének elfoglalásával ugrásszerűen megnőtt a zsidó népesség száma a német hatalmi területen. Az 1938-as pogrom („Kristallnacht”) utáni erőltetett, s befogadók híján nem túl eredményes kivándorlási politika a háború kitörése után – a határok lezárásával – különösen nagy nehézségekbe ütközött. E tényezők siettették az erőszak eszkalációját, s ehhez döntően hozzájárult maga a háború is. Ebben az 1941-ig tartó, rövid második szakaszban kerültek napirendre a Lublin-rezervátum (1939) és a madagaszkári deportálás (1940) tervei.¹⁹⁴ Közben – 1939–40 telén – az eufemisztikusan eutanáziaprogramnak is nevezett németországi akció – azaz több tízezer gyógyíthatatlan és elmebeteg legyilkolása – során olyan személyzetet képeztek ki, melyet a gyilkolás módszereivel együtt átvettek a későbbi akciókban.¹⁹⁵ A deportálási kísérletek kudarcba fulladtak, miközben a Szovjetunió megtámadásával ismét új helyzet alakult ki. A zsidóság üldözésének radikálisabb szakasza kezdődött.

Az 1941-es év eseményeinek interpretációja körül tovább sűrűsödnek a viták. Az egyik legfontosabb vitakérdés – mint láttuk – Hitler szerepére vonatkozik: Adott-e utasítást a zsidóság megsemmisítésére, s ha igen, mikor? Mikor indult meg az „Endlösung”? Lehet-e ennek részeként értelmezni már az első tömeges kivégzéseket is?

¹⁹³ Mommsen: Die Realisierung ... i.m.; Ian Kershaw: Der NS-Staat. i.m. 184–190.; Lothar Gruchmann: „Blutschutzgesetz” und Justiz. Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte, 31. 1983. 428. s. köv.

¹⁹⁴ Az üldözés eszkalációjára lásd: Kurt Pätzold: Von der Vertreibung zum Genozid. In: Dietrich Eichholtz–Kurt Gossweiler (Hg.): Faschismusforschung. Berlin 1980. 192–194.

¹⁹⁵ Ld.: Hans-Walter Schmuhl: Rassenhygiene, Nationalsozialismus, Euthanasie. Göttingen 1987.

A Hitler-parancsról folytatott diszkusszióban egy látszólag nem túl jelentős problémáról van szó. A vitázó felek azonban tudatában vannak, hogy a Holocaust eredetéről szerzett ismeretek nyilvánvalóan döntő fontosságúak egész folyamatának megismerése szempontjából, s a kérdés mögött magának a náci államnak a működési mechanizmusáról vallott eltérő felfogások húzódnak meg. Az intencionalista álláspont szerint az, hogy Hitler parancsa nem maradt fenn, nem jelenti, hogy nem is létezett valamilyen formában. A történészek nagy része szóbeli utasítást tart valószínűnek, először a megszállt szovjet területekre, aztán egész Európára vonatkozóan még az oroszországi hadjárat előtt. A funkcionalisták szerint – mint láttuk – vagy egyáltalán nem, vagy csak viszonylag későn, az események sodrában adtak ki ilyen központi utasítást.

A központi direktíva megléte ellen szól ezenkívül, hogy 1941 nyarán–őszén rendkívüli zűrzavar tapasztalható a megsemmisítőakciókban. Christopher R. Browning azonban utóbbit arra vezeti vissza, hogy Hitler ugyan 1941 nyarán megparancsolta a megsemmisítési terv előkészítését, de „a tömeggyilkosság »ipari forradalma« nem mehetett végbe azonnal. Idő kellett ahhoz, hogy eldöntsék a megsemmisítőprogram technológiájának, szervezetének, logisztikájának, lokalizálásának és terjedelmének alapkérdéseit.”¹⁹⁶ Ezáltal keletkezhet a náci vezetés bizonytalanságának látszata, ami azonban még nem jelenti feltétlenül a teljes „spontaneitást”. A megsemmisítőprogramot aztán 1941 novemberében vagy októberében hagyta végleg jóvá Hitler.

Browning reagál Broszat és Mommsen másik fontos érvére is, mely szerint a Hitlerhez közelállók – Göring, Ribbentrop, Frank, Goebbels – naplói semmiféle utalást sem tartalmaznak erre vonatkozóan. Bár Goebbels naplójában valóban nem szerepel Führer-parancsra való utalás, de a propagandafőnök semmiképpen sem tekinthető autentikus forrásnak, mert a Göring–Himmler–Heydrich hármast a fiaskónak – s az ő művének – tekintett Kristályéjszaka óta nem vont be a döntésekbe e téren. Ezenkívül Eichmann és Höß háború utáni vallomásai világosan mutatják, hogy már 1941 októberében középszinten is tudtak egy tömeggyilkosság tervéről. Sőt, dolgoztak is megvalósításán (láger építése a ma lengyelországi Belzecben), ami nagy valószínűséggel a felső szintű döntés(ek) hónapokkal korábbi meghozatalát jelenti. 1941 decemberében Chelmnoban megindultak az első akciók gázautók alkalmazásával. Mindez szerinte amellettszól, hogy az Endlösung nem a gettók zsúfoltságából, az áttelepítések közepette fellépő szűk keresztmetszetekből adódott – mint Broszat állítja –, hanem programja a háború első heteiben fogal-

¹⁹⁶ Christopher Browning: Zur Genesis der „Endlösung”. Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte, 29. 1981. 98.

mazódott meg. A keleti hadszíntér hatalmas kezdeti sikerei perspektívát kínáltak egy ilyen extrém „megoldás” számára is. Valószínűtlen, hogy 1941 októberének közepén anélkül indult meg a zsidók tömeges deportálása, hogy sorsuk a döntéshozóknál tisztázott lett volna, már csak azért is, mert a keleti területekre való deportálás szinte egyet jelentett a halállal (a hideg, éhezés stb. miatt).¹⁹⁷ Problematiszus ezenkívül annak feltételezése, hogy a náci vezetés a meghódítandó térségbe kitelepítési szándékkal szállította a zsidóságot, noha a harcok elhúzódására lehetett számítani. Tény az is, hogy Göring 1941. július 31-én széleskörű előkészületekre adott utasítást Heydrichnek. Ezt gyakran tekintik Hitler tulajdonképpeni „fő” parancsának az „Endlösung” megindítására, erre vonatkozóan azonban nincsenek bizonyítékok, maga az utasítás egyébként is a szokásos homállyal „a zsidókérdés végleges megoldásáról” beszél.¹⁹⁸

Joggal merül fel az a kérdés, hogy „mi egy Hitler-parancs? (...) Himmler és Heydrich tudták, hogy mit várnak tőlük. Ezért úgy cselekedtek, mintha egy világos megbízást kaptak volna Hitlertől, s nyomatékosan hivatkoztak is erre. Ennek következtében Hitlernek nem kellett feltétlenül explicit megnyilvánulnia.”¹⁹⁹ Ez a feltételezés kétségkívül a broszati-mommseni érveket erősíti, ugyanakkor azonban az orosz zsidók Szovjetunió megszállásával párhuzamosan lezajló kivégzéseit Broszat tézise nem képes megfelelően magyarázni. A hírhedt Einsatzgruppe-k kezdeti tevékenysége a keleti fronton Broszaték szerint még nem tekinthető az Endlösung minőségileg új szakaszának, tömegmészárlásaik egy hadi utasítás, a Vörös Hadsereg politikai biztosainak azonnali likvidálására kiadott, úgynevezett „Kommissarbefehl” alapján történtek. A csoportok működése szerintük a barbarizálódó hadviseléssel függ össze, s a zsidók mint partizánok, szabotőrök, komisszárok stb. szerepeltek az áldozatok között. A leadott jelentésekben szigorúan ezek szerepelnek a kivégzések okaiként.²⁰⁰

Browning ezzel szemben úgy véli, hogy az orosz zsidók Einsatzgruppe-k általi legyilkolása minőségi módosulást jelentett a náci zsidópolitikában, s nem csupán a háborúval hozható összefüggésbe, mint ezt Broszat írja.²⁰¹ A náci zsidópolitika „zsákutcája” ennek megfelelően nem 1941 őszén következett be, hanem már a Szovjetunió elleni támadás elhatározásakor, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy zsidók újabb milliói kerülnek német fennhatóság alá, s a döntés az orosz zsidók gyilkol-

¹⁹⁷ Browning: Zur Genesis der „Endlösung”. i.m. 100. s. köv.

¹⁹⁸ Graml: Zur Genesis der „Endlösung”. i.m. 10–11.

¹⁹⁹ Christopher R. Browning hozzászólása. In: Jäckel-Rohwer (Hg.): Der Mord ... i.m. 186.

²⁰⁰ Mommsen: Die Realisierung ... i.m. 410.

²⁰¹ Browning: Zur Genesis der „Endlösung”. i.m. 105.

lásáról ezt a náci dilemmát kívánta „megoldani”. Ellentmond a broszati interpretációnak az is, hogy az Einsatzgruppe-k a működésükhöz szükséges parancsot 1941 tavaszán kapták meg, s ekkor még nem lehetett számolni semmiféle speciális zsidó ellenállással, mint ahogyan korábban Lengyelországban, s lényegében később a Szovjetunióban sem volt ilyen.²⁰² Ezenkívül a kivégzések jelentésekben megjelölt okait – megtorlás szabotázsok stb. miatt – teljesen mechanikus alkalmazásuk már önmagában hitelteleníti, tehát szimpla álcázást jelentettek.²⁰³ Browning szerint jellemző, hogy az első hetekben az „Einsatzgruppe B” anélkül végzett ki nagy számban zsidókat, hogy hasonló félrevezetést alkalmazott volna jelentéseiben, s csak később tért át erre a módszerre.²⁰⁴ Szintén szimptomatikus, hogy 1941 őszen a németországi deportálások milyen azonnali katasztrofális eredménnyel indultak meg: a Riga és Lodz körzetébe érkezetteket jórészt azonnal legyilkolták. Ugyancsak a „tervszerűség” mellett szól Friedländer szerint, hogy ekkoriban mindenütt megtöltötték a kivándorlást, s 1941 őszen már kísérleteket végeztek a Zyklon B-vel Auschwitzban.²⁰⁵

Ha perspektívát váltunk, s nem a részjelenségeket, hanem a „végeredményt” nézzük, vagyis azt, hogy 1941 őszeig félmillió ember lemészárlása következett be, kétségkívül más fénybe kerül Broszat állítása a gyilkos improvizációról. A legmeggyőzőbbnek mindezek alapján a Hans-Heinrich Wilhelm névvel fémjelezhető interpretáció tűnik. Wilhelm kimutatta, hogy az Einsatzgruppe-k legalább egy része rendelkezett paranccsal a zsidóság általános megsemmisítésére, ez azonban csak a keleti zsidóságra (Ostjuden) vonatkozott, s közöttük is kivételt jelentettek a nélkülözhetetlen szakemberek. Az azonban nem bizonyítható, hogy hasonló parancs létezett a nyugat- és közép-európai zsidóságra vonatkozóan is.²⁰⁶

Milyen szerepe volt Hitlernek a folyamatban? Hitler bizonyíthatóan a háttérben maradt, ami – sokszor és meggyőzően kimutatott, s például Broszat által is messze-

²⁰² Graml: Zur Genesis der „Endlösung”. i.m. 12.; Ugyerre a következtetésre jut Ronald Headland: The Einsatzgruppen: The Question of their Initial Operations. Holocaust and Genocide Studies, 4. 1989. 401–412.

²⁰³ Ld. erre: Helmut Krausnick–Hans-Heinrich Wilhelm: Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Stuttgart 1981. 158.

²⁰⁴ Krausnick–Wilhelm: Die Truppe ... i.m. 165.

²⁰⁵ Saul Friedländer: Vom Antisemitismus zur Ausrottung. In: Jäckel–Rohwer (Hg.): Der Mord ... i.m. 43.

²⁰⁶ Hans-Heinrich Wilhelm: Die Einsatzgruppen und die „Endlösung” der Judenfrage. In: Bracher–Funke–Jacobsen (Hg.): Nationalsozialistische Diktatur. i.m. 613.; Alfred Streim: Zur Eröffnung des allgemeinen Judenvernichtungsbefehls gegenüber den Einsatzgruppen. In: Jäckel–Rohwer (Hg.): Der Mord ... i.m. 118.

menően hangsúlyozott – patológikus antiszemitizmusa alapján nehezen értelmezhető magatartás: „Nem meggyőző a diszkrepancia Hitlernek a háború elindításában, a szellemi fogyatékosok meggyilkolásában, a megsemmisítőháború (Vernichtungskrieg) módozataira adott parancsaiban (...) mutatott abszolút könyörtelensége, valamint attól való állítólagos félelme között, hogy megismerje a zsidók megsemmisítésének realitását.”²⁰⁷ Az antiszemitizmus funkcionista interpretációja ezen kívül is egy sor nehezen megválaszolható kérdést vet fel. Hogyan lehetett csupán mobilizációs ideológia Hitler extrém antiszemitizmusa, tudva azt, hogy a lakosság semmiképpen sem volt a zsidóellenes intézkedések – s különösen az „Endlösung” – feltétlen támogatójának tekinthető, s így jelentősebb mobilizáló hatást körében nemigen volt képes kiváltani, aminek a felső vezetés is nyilván tudatában volt?²⁰⁸ Ráadásul, ha ez a propagandisztikus, mobilizáló funkciója dominált az államilag vezérelt antiszemitizmusnak, akkor miért folytak titokban az akciók, hiszen így e hatásokat eleve nem tudták kifejteni?

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy mint Hitler és a náciok számos megnyilvánulásából kiolvasható, a nemzetiszocialista világnézet és ideológia tartalmazta a zsidóság megsemmisítésére való törekvést. Pusztán a világnézet és az ideológia vizsgálata azonban ebben az esetben is félrevezető lehet, hiszen a „Mein Kampf” egyes kitételei és a haláltáborok közötti kauzalitás korántsem olyan egyértelmű, mint azt a Harmadik Birodalom, illetve a nemzetiszocializmus kezdő és végső szakaszára összpontosító interpretációk sejtetik. A valóságban minden jel szerint – Karl A. Schleunes szavaival – „kanyargós út”²⁰⁹ (Twisted Road) vezetett Auschwitzba, az „Endlösung” megvalósulásának különböző állomásai nem egy terv szerint, hanem lassan, diffúz módon követték egymást.²¹⁰ A hatalomra jutást követően még a legszélsőségesebb náci keretlegények számára sem volt reális a zsidóellenes megsemmisítőhadjárat, sőt, az 1933 és 1939 közötti politikájukat maguk a náciok tartották kudarcnak e területen.²¹¹ Csak fokozatosan, s részben ellentmondásos intézkedések-ből alakult ki a Holocaust.

²⁰⁷ Friedländer: Vom Antisemitismus zur Ausrottung. i.m. 37.

²⁰⁸ David Bankier: The Germans and the Final Solution. Public Opinion under Nazism. Oxford 1996. 155.; Ian Kershaw: The Persecution of Jews and German Popular Opinion in the Third Reich. Yearbook of the Leo Baeck Institute, 26. 1981. 261–289.; Otto Dov Kulka: „Public Opinion” in Nazi Germany and the „Jewish Question”. The Jerusalem Quarterly, 25. 1985. 121–144.

²⁰⁹ Karl A. Schleunes: The Twisted Road to Auschwitz. Urbana, Ill. 1970.

²¹⁰ Yehuda Bauer: The Holocaust in Historical Perspective. Seattle 1978. 11.

²¹¹ Karl A. Schleunes: Retracing the Twisted Road. In: Francois Furet (Ed.): Unanswered Questions. New York 1989. 70.

A náci állam jellegzetes uralmi rendszerének dinamikája – amely korántsem csupán a náci világnézet antiszemitizmusa, vagy a német politikai kultúra tekintélyelvű vonásai nyomán, tehát ideológiai tényezők által determinált módon jött létre –, és a világháború következtében kialakuló politikai kényszerek és egyszersmind lehetőségek vezettek a népiertáshoz. A megvalósításban meglévő eltérő koncepciók, az egységes terv hiánya persze – ezt újra hangsúlyoznunk kell – nem jelentette az akarat hiányát is.

Kérdéses, hogy írásos „Führer-parancs” indította-e el a náci megsemmisítőgépezet. Mommsen kétségkívül meglehetősen jól alátámasztja forrásokkal, hogy Hitler nem tanúsított különösebb érdeklődést az „Endlösung” részletei iránt még annak megindulása után sem, s a mindennapi döntéshozatalban sem vett részt. Természetesen nem jelenti ez Hitler szerepének teljes tagadását, hiszen nyilvánvaló, hogy kifejezett beleegyezése nélkül nem lett volna lehetséges a megsemmisítés abban a formában, ahogyan az megtörtént. Még kevésbé jelentheti a náci vezér világnézete hatásának kétségbevonását, ami azonban nem abban az egyszerű formában érvényesült, hogy Hitler – meggyőződéséből következően – már jóval a hatalomátvitel előtt eltervezte a zsidóság kiirtását. Az ő szerepe sokkal inkább abban állt, „hogy gondoskodott a könnyörtelen klímáról, melyben az üldözés lejátszódott, s a többnyire másoktól érkező iniciatívákat szankcionálta és legitimálta.”²¹² A náci zsidóellenes politika éppen azért vált szélsőségesé és visszafordíthatatlanná, mert nem csak egy személy – a Führer – akaratának-világnézetének felelt meg, hanem a nemzetiszocialista rezsim kialakulása során ez a világnézet rögzült, mind intézményesen, mind pedig társadalmi cselekvési mechanizmusokban. Ezen struktúrák – melyekben természetesen nem csupán a világnézet tükröződött – jelentősége aztán lényegesen nagyobb lett a Holocaust genezisében, mint Hitler személyéé. A Wehrmacht és az SS, a minisztériumok és a titkosrendőrségek, a hatalom olyan technológusainak, mint Speer közreműködése, valamint a lakosság némasága nélkül nem jöhetett volna mindez létre. Nem utolsó sorban szükség volt hozzá ezenkívül a történelmi szituációra, a háború embertelenségére és zűrzavarára is.

Az utóbbi évtizedben a Holocaust historiográfiájának két markáns iskolája közötti viták intenzitása csökkenni, sőt a közöttük húzódó határvonal elmosódni látszik. A döntéshozatal mechanizmusa helyett a kutatók figyelme inkább az események időbeli rekonstruálására irányult, bár nem feledve a tágabb politikai összefüggéseket sem. Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy az intencionalista megközelítés nagyban hozzájárult a folyamat ideológiai motivációjának feltárásához. A politikai, szocioökonómiai, adminisztratív vonatkozások elhanyagolásával azonban

²¹² Kershaw: *Der NS-Staat*. i.m. 206.

kétségkívül a Harmadik Birodalom történetének hamis képe alakulhat ki. Ezért is érdemes figyelmet a funkcionalista értelmezés, amely különösen a háború előtti időszak antiszemitizmusának dinamikáját, a döntéshozatal adminisztratív folyamatát magyarázza meggyőzően. Sokkal kevésbé képes azonban erre a kritikus 1941-es év vitatott Hitler-parancsával kapcsolatban, ami azt is jelzi számunkra, hogy bár ez az iskola a Hitler-központú ábrázolásoknál egy sor kérdésben alkalmasabbnak tűnik a Harmadik Birodalom interpretációjára, a történetírás a Holocaust irracionális folyamatának racionalizálását aligha képes megoldani.

négy szféra kölcsönösen függött is egymástól.”²⁴³ A big business-nek szüksége volt a hadsereg támogatására, hogy a párt-SS komplexummal szemben fenntartsa hatalmát. Ez a szövetség a Harmadik Birodalom első éveiben csak a „partial fascism” érvényesülését engedte, ezután azonban eltolódás figyelhető meg a náci párt, illetve vezetés javára. A Vierjahresplan körüli vitákban omlott össze a kezdeti szövetség, mivel a gazdasági vezető csoporton belül hasadás következett be, s ezt Hitlernek sikerült pozíciói javítására kihasználni. Az ipari vezetők egy része (pl. IG-Farben) – mint a Vierjahresplan mutatja – beolvadt az államapparátusba, egy másik része végrehajtóvá degradálódott. Ezután akadálytalanul érvényesülhetett a párt totális uralmi igénye.

Schweitzerhez hasonlóan, Peter Hüttenberger is az egyes hatalmi tényezők hallgatólagos „paktum”-aként írja le az 1933 után kialakult viszonyokat – az uralmi rendszer kapcsán tárgyalt – polikrácia-modelljében.²⁴⁴ Szerinte a „nagygazdaság” (Großwirtschaft), a Reichswehr és a nemzetiszocializmus között alakult ki ez a hármas együttműködés már 1933 előtt, s maradt fenn ezután is egy ideig. Ezenkívül az állami bürokrácia is támogatta a náciakat, de igen gyorsan elveszítette korábbi befolyását.

Mivel a náciak monopolizálták a lakosság ellenőrzését, a politikai pártokkal nem rendelkező „nagygazdaság” és a hadsereg kölcsönösen rászorult egymás támogatására. A „hatalmi kartell” működése nem jelentette azt, hogy tagjainak érdekei mindenben megegyeztek, de a fegyverkezés mindenképpen egy ilyen konszenzusos pont volt, bár – például – annak mikéntje már nem.

Hüttenberger szerint a gazdaság egy ideig nagyfokú autonómiával rendelkezett. Ez például a „saját”, érintetlen jogi szférában és a reprezentánsnak tekinthető Hjalmar Schacht központi gazdaságirányítói helyzetében nyilvánult meg. Emellett természetesen folyamatosan birtokolta korábbi jogosítványait üzemei és piaci felett, s vezető személyzete is érintetlen maradt, csakúgy, mint képviseleti szervezetei, melyek felléptek az összességében továbbra is egységes érdekek védelmében. Maga Hitler a Munkafrontnak a bérkérdések tárgyalásából való kikapcsolásával igyekezett elsimítani a DAF és a nagytőke közötti ellentéteket.²⁴⁵

Az érdekellentétek létezése már önmagában garantálta, hogy a „szövetség” ne váljon statikussá. A náci hatalmi blokkon belül is differenciálódás indult meg. Az addig egységes csoportosulás a 30-as évek közepére két részre hasadt: egyfelől az NSDAP-komplexumra – melybe a legkülönbözőbb náci szervezetek is beletartoz-

²⁴³ Schweitzer: Big Business in the Third Reich. i.m. 504.

²⁴⁴ Hüttenberger: Nationalsozialistische Polykratie. i.m. 423.

²⁴⁵ Hüttenberger: Nationalsozialistische Polykratie. i.m. 433.

tak –, másfelől az SS–SD–Gestapo-komplexumra. E két tömböt persze még mindig több szál kötötte egymáshoz, mint a többiekhez, de az eredetileg hármias hatalmi paktum mindenesetre négyosztatúvá vált, további állandó súlyponteltolódásokkal.

A „Führer” külpolitikai ambíciói, autarkiatörekvései egy idő után már nem voltak összeegyeztethetők Schacht rendezett külkapcsolatokat igénylő elképzeléseivel. Az összeütközés akkor következett be, amikor a kezdetben szövetségeseire igencsak ráutalt NSDAP-blokk megszilárdult. A konfliktus Hitler csoportjának győzelméhez vezetett, amihez a nagyiparon belüli ellentétek is hozzájárultak. A nagyiparon belüli hasadás – vegyi és elektromos-, illetve nehéz- és montániparra – tette lehetővé a náci vezetés számára, hogy növelje befolyását az egész gazdaságban. Petzina bemutatja, hogy a nagy gazdaság érdekérvényesítésének erőzítője a Vierjahresplan szerkezetében tükröződött.²⁴⁶ A gazdaság és a Wehrmacht rovására bekövetkezett hatalmi eltolódás ezenkívül látványos személyi változásokban is megmutatkozott: egyfajta „szalámitaktika”-val előbb Schachtot távolították el, az SS–SD–Gestapo komplexum előretörését a hadseregen belüli váltás (Blomberg–Fritsch-krízis) jelezte, s a diplomáciai apparátus élére is hamarosan új ember, Ribbentrop került.²⁴⁷

Érvek szólnak amellett, hogy a náci blokk előrenyomulása a szövetségen belül még 1936 után sem jelentette feltétlenül a politika primátusát a masoni értelemben. Szintén Petzina érdeme annak dokumentálása, hogy a korabeli német viszonyok mennyire nem feleltek meg a totális állam gazdaságáról korábban – szinte a kelet-európai tervgazdaságok mintájára – kialakított elképzeléseknek, hiszen nagy mértékben megmaradt a magánszféra önállósága még a Vierjahresplan keretei között is. Utóbbi semmiképpen sem hasonlítható a szovjet ötéves tervekhez, nem volt ugyanis központi tervutasítás. Jórészt megmaradtak a kapitalista magángazdaság olyan mechanizmusai is, mint a szabad áralakítás. A Vierjahresplan-ban „egy sor különprogram és intézmény rejtőzött, amelyeknek azonban többnyire semmiféle közük nem volt egymáshoz.”²⁴⁸ A vállalatok működtetése „kvázi-állami” feladattá vált, mint ezt az IG-Farben esete is mutatta. Ez azonban korántsem tekinthető valamiféle államosításnak, hanem Petzina szerint is a gazdaságpolitika privatizálása következett be a nagy monopolcsoportok javára.²⁴⁹ Különösen a háború során, az úgynevezett Speer-korszakban figyelhető meg ez a folyamat annak minden poli-

²⁴⁶ Dietmar Petzina: *Autarkiepolitik im Dritten Reich*. Stuttgart 1968.

²⁴⁷ Hüttenberger: *Nationalsozialistische Polykratie*. i.m. 435.

²⁴⁸ Petzina: *Autarkiepolitik im Dritten Reich*. i.m. 148.; Alan Milward: *The German Economy at War*. London 1965.

²⁴⁹ Petzina: *Autarkiepolitik im Dritten Reich*. i.m. 196–197.

tikai, sőt katonapolitikai következményével.²⁵⁰ Ekkor az ipari érdekvédelmi szervezetek újra nagyobb szerephez jutottak, mert a fokozottabb fegyverkezési erőfeszítések igényelték közreműködésüket. Az állami gazdaságpolitika jellege megváltozott: mondhatjuk, az állam új szövetséget kötött a nagyiparral.

Az SS gazdasági intézményeinek, s az állami üzemeknek (pl. Reichswerke Hermann Göring) gyors expanziója fontos érv a gazdaság alávetettsége mellett. Az SS valóban törekedett arra, hogy függetlenedjen a magángazdaságtól, ugyanakkor össze is fonódott vele, amit nyilvánvalóan ismét az IG-Farben története illusztrál a legjobban.²⁵¹ A Hermann Göring Művek létesítése ugyan a nehézipar tradicionális erőközpontjainak heves ellenzésével találkozott, s kétségkívül az állam növekvő gazdasági szerepvállalásának, sőt, a gazdaságon kívüli szempontok fokozott érvényesülésének látványos jele, de összességében közel sem veszélyeztette a magángazdaságot – még saját ágazatában sem, sőt nagy önköltségű termelésével a többi cég profitkilátásait is javította.²⁵²

A gazdasági tényezők olykor rejtett formában való érvényesülésére éppen a politika primátusa mellett érvelő Mason szolgáltat érveket későbbi munkáiban. Szerinte a rezsim a 30-as évek közepe után egyre inkább célkonfliktusba került. Egyfelől szándéka volt ugyanis a nagyarányú fegyverkezés, amit azonban a lakosság, főként a munkásság támogatásának megnyerése-megőrzése céljából a közellátás viszonylag magas szintjének fenntartásával, a lakosság minimális megterhelése mellett igyekezett megvalósítani. Az anyagi engedményekre, a munkások „megvesztegetésére” azért is szükség volt – véli Mason –, mert a munkásosztály pártjainak és szakszervezeteinek szétzúzása nem jelentette egyben az osztályharc végét is. Az megváltozott módon folytatódott: főként a teljes foglalkoztatottság viszonylag korai elérése után passzív ellenállás formájában, de spontán sztrájkok is előfordultak. Sőt, a párt, illetve a DAF és egyes Gauleiterok szintén hathatósan támogatták a jobb bérek és munkakörülmények elérését. Az 1937 végétől mind feloldhatatlanabbá váló egyensúlyhiányból a rezsim „előre menekülve”, a „belpolitikai kényszer” kiváltotta külső expanzióval próbált kilábalni.²⁵³ Petzina – némileg finomítva a gaz-

²⁵⁰ Hans-Erich Volkmann: Politik, Wirtschaft und Aufrüstung unter dem Nationalsozialismus. In: Manfred Funke (Hg.): Hitler, Deutschland und die Mächte. Düsseldorf 1978. 273.

²⁵¹ J. Borkin: Die unheilige Allianz der I.G. Farben. Eine Interessengemeinschaft im Dritten Reich. Frankfurt a. M. 1986.

²⁵² Gerhard Th. Mollin: Montankonzerne und „Drittes Reich”. Göttingen 1988.

²⁵³ Tim Mason: Sozialpolitik im Dritten Reich. Opladen 1977. 208. és köv.; Uő: Arbeiterklasse und Volksgemeinschaft. Opladen 1975. 100. s köv.; Uő: Innere Krise und Angriffskrieg, 1938–1939. In: F. Forstmeier-H.-E. Volkmann (Hg.): Wirtschaft und Rüstung am Vorabend des Zweiten Weltkrieges. Düsseldorf 1975. 158–188.

dasági kényszer feltételezett automatizmusán – ugyancsak valószínűnek tartja, hogy az említett célkonfliktus hozzájárult egyes külpolitikai akciók, így a Szudéta-válság, vagy Lengyelország megtámadásának időzítéséhez.²⁵⁴

A háborús célok kijelölésére – Kershaw szerint – lényegesen jelentősebb volt a nagytőke hatása, mint azt általában feltételezik: „ideológiai, stratégiai és gazdasági érdekek mindig kéz a kézben haladtak.”²⁵⁵ Az Ausztria és Csehszlovákia irányába történő expanzió gazdasági szempontból is logikus lépés volt, s a legnagyobb német cégek ugyanúgy profitáltak ebből, mint a gazdaság „árjásításából”. Sőt, még a SZU elleni támadásnak is volt egy „gazdasági dimenziója”. Az 1939-es Ribbentrop–Molotov paktumot követő szovjet expanzió ugyanis veszélyeztette Németország nyersanyagszállításait a térségből: „Az a gondolat adta meg a döntő lökést, hogy a szovjet légierő megsemmisítheti a létfontosságú román olajmezőket, melyek a német utánpótlás több mint felét biztosították.”²⁵⁶

Délkelet-Európa egyébként – a német terminológiának megfelelően Magyarország is ide tartozik – kitüntetett figyelmet kap a Harmadik Birodalom gazdasági kapcsolatainak kutatásban, mert több szerző szimptomatikusnak tartja a térséggel kialakított német viszonyt. A náci külgazdasági politikát hagyományosan a külpolitika eszközeként értelmezik, például a térség országaival kötött kereskedelmi szerződéseket a Hans-Jürgen Schröder által „informal empire”-nek nevezett náci érdekszféra, sőt, a Großraumwirtschaft kialakítása részének tartják.²⁵⁷ Bernd-Jürgen Wendt szerint a német gazdaságpolitika a hosszú távú náci külpolitika része volt, s elsősorban ennek prioritásait követte. A térségnek az ipari termékek piacaként, s nyersanyagok és mezőgazdasági termékek szállítójaként kellett funkcionálnia. A németek célja az volt továbbá, hogy bilaterális és bartermegállapodásokkal mérsékeljék a devizahiány következményeit.²⁵⁸ Alan Milward véleménye szerint ellenben a kapcsolatok végeredménye nem azt mutatja, hogy a nácik valamiféle gyarmatosítóként léptek fel a régióban. A náci Németország külgazdasági politikája már a weimari időkben kialakult irányban haladt tovább – ebben egyetért vele Schröder

²⁵⁴ Dietmar Petzina: Vierjahresplan und Rüstungspolitik In: Forstmeier-Volkmann (Hg.): Wirtschaft und Rüstung... i.m. 1975. 80.

²⁵⁵ Kershaw: Der NS-Staat. i.m. 113.

²⁵⁶ Kershaw: Der NS-Staat. i.m. 116.

²⁵⁷ Hans-Jürgen Schröder: Südosteuropa als „Informal Empire” Deutschlands, 1933–1939. Das Beispiel Jugoslawien. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 23. 1975. 70–96.

²⁵⁸ Bernd-Jürgen Wendt: Außenpolitik. In: Ch. Zentner-F. Bedürftig (Hg.): Das Große Lexikon des Dritten Reiches. München 1985. 50–53.

is²⁵⁹ –, s nem alakított ki informális birodalmat.²⁶⁰ Ezt bizonyítja Bulgária esete – véli Milward. Bulgária – jóllehet a Reichsmark-blokk oszlopos tagja volt –, független külpolitikát folytathatott, s a szovjet–német összeütközés idején tulajdonképpen semleges álláspontot foglalt el. Emellett a német gazdasági orientáció óriási lökést adott az iparosodásnak a térségben – főként Ausztriában –, mutatva, hogy az itteni országok sokkal inkább haszonélvezői voltak a kapcsolatnak, mint maguk a németek. Milward már csak azért sem fogadja el a külpolitika és a külgazdaság közötti szoros kapcsolatot, mert – mint írja – „a Reichsmark kereskedelmi blokk és a jövőbeli, Hitler és a náci párt által tervezett Großraumwirtschaft vagy Lebensraum között igen kevés földrajzi megfelelés van.”²⁶¹

A gazdasági kényszerek jelentősen befolyásolták a náci hadviselést, sőt egyes szerzők szerint még a stratégiát is. Különösen nyilvánvalóvá válik ez, ha figyelembe vesszük, hogy a szerzők többsége ma már úgy véli, hogy vaj és ágyú termelése folyt még a háború első éveiben is, jóllehet a háború alatti és utáni irodalom hitelt adott a göringi „Kanonen oder Butter” (vaj helyett ágyú) alternatíva létezésének, s elfogadta azt, hogy a náci állam az előbbit választotta. Elsőként Burton Klein igyekezett eloszlatni a német hadigazdálkodással kapcsolatos mítoszokat, bemutatva, hogy a német fegyverkezésben meglepő hiányok mutatkoztak. Nicholas Kaldorral a United States Strategic Bombing Survey keretében a háborút követően tanulmányozták a német hadigazdaságot.²⁶² A vizsgálat eredetileg katonai célokat szolgált, az amerikai légítámadások termelésre gyakorolt hatását volt hivatott felmérni. Az anyag tudományos szempontú feldolgozása során a háború előtti, illetve első évei alatti német gazdaság nem a várt képet mutatta. A totális háborúra készülők helyett „sokkal inkább egy olyan gazdaságról van szó – írja Klein –, amelyet kezdetben viszonylag kicsiny és lokalizált háború(k) megvívására mobilizáltak, s csak azt követően, már a hadi események nyomására változott meg ez a helyzet.”²⁶³ A német háborús kiadások 1939 előtt jóval kisebbek voltak, mint azt a kortársak többnyire feltételezték, vagy mint Hitler állította. Németország csak 1944 augusztusában–szeptemberében használta ki maximálisan lehetőségeit a fegyverkezésre. Klein szerint a fegyverkezést – főként a háború előtt – a következő tényezők

²⁵⁹ Hans-Jürgen Schröder: Deutsche Südosteuropapolitik, 1929–1936. Geschichte und Gesellschaft, 2. 1976. 5–32.

²⁶⁰ Alan Milward: The Reichsmark Bloc and the International Economy. In: Hirschfeld–Kettenacker (Hg.): Der „Führerstaat”. i.m. 401.

²⁶¹ Milward: The Reichsmark Bloc and the International Economy. i.m. 396.

²⁶² Burton H. Klein: Germany's Economic Preparations for War. In: Hans W. Koch (Ed): Aspects of the Third Reich. London 1975. 360–370.

²⁶³ Klein: Germany's Economic Preparations for War. i.m. 366–367.

gátolták: az inflációtól való félelem következtében a deficitfinanszírozás mérsékelt alkalmazása, a tökéletlen tervezés, mindenekelőtt azonban a fogyasztási javak kevéssé mérsékelt termelése. Hitler – főként a háború alatt – képtelen volt egyes csoportok – például a munkásérdekeket érvényesítő Munkafront – ellenében érvényesíteni a fegyverkezési szempontokat. Igaz, az első világháború tapasztalatai alapján maga Hitler sem tartotta lehetségesnek a hátország nagy megterhelését, hiszen ebben az esetben megismétlődhetett volna a rettegett „hátbadöfés”. Ily módon a teljes mozgósítás – például a nők is – nem jöhetett szóba. Csak fokozatosan adták fel ezt a politikát, jóideig nem érte el a brit szintet az erőforrások mobilizálása. Ezért is sikerülhetett Speernek 1944-ben háromszorosára növelnie a fegyverek előállítását. Klein konklúziója, hogy végsősoron „Amerika erőforrásai eredményezték Németország vereségét.”²⁶⁴

Dietmar Petzina és Alan Milward is osztja Klein azon véleményét, hogy a német fegyverkezés „szélességben”, s nem „mélységben” történt. Ez azt jelenti, hogy a rezsim a fegyvergyártás befejező szakaszának kapacitását, s nem a fegyverek alapanyagait előállító ágazatok termelő-berendezéseinek bővítését-modernizálását preferálta. Így 1939-ben Németország viszonylag nagy mennyiségű fegyvert volt képes gyártani, de a kapacitás további bővítése nehézségekbe ütközött. Milward azonban felhívja a figyelmet, hogy a „szélességi” fegyverkezés – amely a mindenkori hadjárat gyorsan változó hadiszükségleteihez szükséges felszerelések gyártására való rendkívül gyors átállást tett lehetővé –, a Blitzkrieg-stratégia logikus gazdasági következménye volt, s a kezdeti német hadisikerek teljességgel igazolták hatékonyságát. Fritz Blaich szerint is szükség van a Klein és Kaldor nyomán a köztudatban kialakult kép módosítására. Ők ugyanis egy „modern standard” alapján alkották negatív ítéletüket a német hadigazdaságról, márpedig inkább saját céljaival kell mérni azt. A fegyverkezés Hitler számára csak a Lebensraum meghódításának eszköze volt. Ha a szovjet olaj és más erőforrások felett rendelkezett volna, lehetőség nyílt volna egy hosszabb háború megvívására is.²⁶⁵

A weimari korszak munkavállaló-párti szociáldemokrata kormányaitól megcsömörlött nagyvállalkozók többsége – különösen a nagy gazdasági válság okozta problémákkal konfrontálódva – ugyan nem lelkesedett a nácikért, de kétségtelenül egy autoriter megoldás híve volt.²⁶⁶ Ennek keresése közben – az alternatív lehe-

²⁶⁴ Klein: Germany's Economic Preparations for War. i.m. 370.

²⁶⁵ Fritz Blaich: Wirtschaft und Rüstung im „Dritten Reich”. Düsseldorf 1987. 240.

²⁶⁶ Ennek gazdasági okairól ld.: Knut Borchardt: Zwangslagen und Handlungsspielräume in der grossen Wirtschaftskrise der frühen dreissiger Jahre. In: Uő: Wachstum, Krisen, Handlungsspielräume der Wirtschaftspolitik. Göttingen 1982. 302.

tőségek eltűnésével – fokozatosan közeledtek Hitlerhez, kezdetben még elutasítva egy Führer-diktatúrát. A kapcsolat kialakulásában döntő szerepet játszott a náci szakszervezet-ellenes és antikommunista beállítódása, amely ellensúlyozhatta a – például a külkereskedelemben előrevetített – etatista változásokat.

A nagytőke befolyása – Thomas Trumpp találó megfogalmazásával – „nem az állammonopolista kapitalizmus ügynökségének létrehozásában” mutatható ki, „melyben Hitler (..) a fináncsőke megbízásából, mint a Németország Rt. igazgatója tevékenykedett”.²⁶⁷ Hitlert nem a nagyipar, a big business kreálta, de közvetve igencsak segítette hatalomrajutását, mivel közreműködött annak az antidemokratikus légkörnek a kialakításában, amely döntően hozzájárult Weimar politikai rendszerének felszámolásához. Nem a náci párt finanszírozásáért, hanem a fenti értelemben terheli tehát felelősség a nagyipart Hitler támogatásáért.

Kétségtelen, hogy a nagyipar és a náci vezetés számos közös érdekekkel rendelkezett 1933 után is, sőt kölcsönösen függtek egymástól. A konjunktúra – akár fegyverkezési programok árán történő – beindítása mellett kifejeződött ez a megszállt területek gazdasági „újrendezése”-ben, azaz kizsákmányolásában, amelyben a náci vezetés politikai-territoriális expanziós programja találkozott a vállalkozók profit-törekvéseivel. A főként keleti területekről Németországba hurcolt kényszermunkások tömegének, a koncentrációs táborok foglyainak foglalkoztatása, s az ezekkel való bánásmód példaértékű a nagyipar összességében zökkenőmentes kollaborációjára nézve is. Szintén jellemző, hogy a nagyiparból – ha tetszik a nagytőkéből – alig találunk képviselőt az ellenállásban, míg a konzervatív katonatiszti rétegből inkább, ami csak részben magyarázható a katonaság szükségszerűen nagyobb jelentőségével az ilyen akciókban.²⁶⁸

A náci vezetés rá volt utalva a magángazdaságra fegyverkezési programjának megvalósítása során. A beruházás, nyersanyag-felhasználás, termékkiválasztás és profitkivonás vonatkozásában korlátozott döntési jogosítványokkal rendelkeztek a gazdasági szereplők, különösen a mezőgazdaságban. Az alapstruktúrákat azonban érintetlenül hagyták: „Az »antikapitalista« terminológia és a propagált »német szocializmus« ellenére kapitalista rendszerről volt szó: a kapitalista tulajdonviszonyok érintetlenek maradtak, s az egyes cégek továbbra is a profitmaximálás elve szerint működtek.”²⁶⁹ Ezek jelentették az alapját annak az összefonódásnak, amely a náci és a monopóliumok képviselői között a gazdaságirányításban is megfigyelhető, s

²⁶⁷ Thomas Trumpp: Zur Finanzierung Der NSDAP durch die deutsche Großindustrie. In: Bracher-Funke-Jacobsen (Hg.): Nationalsozialistische Diktatur. i.m. 152.

²⁶⁸ Kershaw: Der NS-Staat. i.m. 120.

²⁶⁹ Avraham Barkai: Das Wirtschaftssystem des Nationalsozialismus. Köln 1977. 177.

amely semmiképpen sem korlátozódott a sokat emlegetett IG-Farben-re. Összefonódásról, s nem a gazdaság, vagy a politika primátusáról beszélhetünk tehát, ami azonban nem jelentette az érdekek teljes azonosságát, vagy azt, hogy döntően a gazdaság exponenseit terhelné a felelősség a rezsim bűneiért. A náci rezsim önmegsemitelő dinamikája tette lehetővé, hogy mindinkább elszakadjon a bázisát jelentő szocioökonómiai rendszertől, s a párt, valamint annak „Führer”-e mind jobban érvényesítse saját politikai-ideológiai elképzeléseit.

A politika más területein is a modernizációval ellentétes irányúak voltak a folyamatok. A központi állam erősödése, a regionalizmus felszámolása, a bürokrácia, a politikai mobilizáció növekedése ugyan szintén a modernizáció jele lehetne, de a változások tartalma ezt ismét cáfolja. Hiszen például a föderalizmus szétfűzésével egységesült ugyan a német jogrendszer, ez azonban a jogbiztonság igen alacsony szintjén ment végbe, ahol esetenként különféle szubjektív kritériumok (pl. államhűség) voltak a jogérvényesítés feltételei (pl. gyermeknevelési segély, nyugdíj stb. esetében).²⁹¹ Mások is különösen a politika területén látnak antimodern tendenciákat, mint az antiparlamentarizmus, vagy az emancipációellenes és antiparticipációs jelenségek, s főként ezek alapján tartják alkalmatlannak a „társadalmi forradalom” kifejezés alkalmazását a náci állam valóságára.²⁹²

A tradicionális (családi, vallási stb.) kötöttségek változása szintén igen nehezen mérhető. Mindenesetre sok jel mutat arra, hogy e területeken is a korábbi modernizációs trendek folytatódtak, vagyis e kötöttségek lazultak: csökkent a háztartások nagysága, nőtt az egyházakból való kilépések, a vallásilag vegyes házasságok gyakorisága. Ugyanakkor a háború a családi kötelékeket erősítette, s csak az 50-es években ment végbe ezek oldódása.

Az oktatás területén egyes korábban kezdődött modernizációs folyamatok lefékeződéséről beszélhetünk (egyetemi beiratkozások, munkásszármazású és női hallgatók aránya), s az egészségügy mutatói (orvosok, kórházi ágyak száma) szintén ezt a negatív fordulatot tükrözik.²⁹³

A gazdasági-társadalmi struktúrát elemző empirikus adatok tehát azt mutatják, hogy Dahrendorf, kisebb részben pedig Schoenbaum erre vonatkozó megállapításai finomításra szorulnak. Az empirikus kritikai megjegyzések többsége nem a modernizációs trendek folytatódását vonja kétségbe, hanem azt, hogy a náci érában – mint Dahrendorf állítja – „lökésszerűen” felgyorsult a folyamat. A legtöbb területen ugyan folytatódott a már megkezdődött átalakulás, de robbanásszerű, minden területre kiterjedő modernizáció nem ment végbe. Az elemzők általában arra a következtetésre jutnak, hogy a modernizáció felgyorsulása az NSZK első évtizedeire esik majd. Másrészt, ha a társadalomszerkezetről szerzett újabb ismeretek a dahrendorfi koncepció korrekcióját teszik is szükségessé, úgy tűnik, hogy a tudati változásokra vonatkozó schoenbaumi tézis inkább igazolódott.

Bár a társadalmi egyenlőség – például gazdasági összetevői alapján (elosztási szerkezet) – semmiképpen sem nőtt, az egyenlőségben való hit egészen bizonyosan

²⁹¹ Alber: *Nationalsozialismus und Modernisierung*, i.m. 353.

²⁹² Matzerath-Volkman: *Modernisierungstheorie und Nationalsozialismus*, i.m.

²⁹³ Alber: *Nationalsozialismus und Modernisierung*, i.m. 353.

fokozódott.²⁹⁴ A náciizmusnak főként a munkásság társadalmi státusában sikerült változást elérnie. Michael Prinz meggyőzően mutatja ki például azt, hogy az alkalmazottak (Angestellte) tradicionális előjogait miként bontotta le a rezsim, s szüntette meg a munkásságot tőle elválasztó szakadékot. A Volksgemeinschaft ebben az értelemben több volt, mint pusztán frázis, hiszen „azáltal, hogy a náci államnak sikerült a munkásság társadalmi elismerésre való régi igényét kielégítenie, azáltal, hogy pótolta a polgárság történelmi mulasztását ezen a területen, a munkásság ön- és ellenségképének tartós megváltoztatását érte el...”²⁹⁵

Áttérve a következő vitatott kérdésre, arra, hogy a náciizmus esetleges modernizációs hatása szándékolt politikája következménye volt-e, különösen heves reakciókkal találkozhatunk. Ennek oka nyilvánvalóan az, hogy Zitelmann ugyan jogosan bírálja a hitleri világnézet tanulmányozóinak bizonyos egyoldalúságait, de maga is hasonló hibába esik, hiszen elmosza a Hitler megnyilvánulásai és valós tevékenysége közötti határokat. Csak így, a Hitler-szövegeket alapul véve juthat arra a megállapításra, hogy „Hitler számára – az eddig uralkodó véleményekkel ellentétben – döntő jelentőségű volt a szociális kérdés”²⁹⁶, hiszen a náci vezér tényleges tevékenysége közismerten nem elsősorban társadalomreformer aktivitását bizonyítja. Zitelmann ezáltal – mint könyvének alcíme is jelzi – legfeljebb Hitler önértelmezését mutathatja be. Eközben érthetetlenül kétségbevonja, hogy Hitler céljainak hierarchiája megállapítható, noha a célkitűzések funkcionális analízise bizonyosan sokat elárulhat – egyebek között – éppen a modernizáció szándékolt vagy akaratlan jellegéről is.

Matzerath és Volkmann elvégezték a náci célok ilyen jellegű vizsgálatát, s arra a megállapításra jutottak, hogy a Harmadik Birodalomban az uralmi rendszer kiépítésének és stabilizációjának primátusa érvényesült, amely legitimációját az agresszív hódító háborúból, az ehhez szükséges fegyverkezésből, s egy fajilag megindokolt barát-ellenség képből merítette. A változások nagy része – a konjunkturális, technikai stb. jellegűektől eltekintve – ezekből vezethető le. Matzerathék szerint a mozgalomban, s így annak céljaiban immanens módon rejlő okai voltak annak, hogy a náciizmus nem tudta átalakítani a német társadalmat: a náciizmus a modern gazdasági-társadalmi struktúrák és a tradicionális értékrend közötti konfliktus terméke. Mivel a társadalom által fenyegetésként felfogott változásokat a náci nem strukturális okaikra vezették vissza, ideológiájukban mint félelmek és vágyak csapódtak le. A megoldási törekvések ezért nem a problémák igazi gyökerét érintették, ezek

²⁹⁴ Alf Lüdtke: *The „Honour of Labor”. Industrial Workers and the Power of Symbols under National Socialism*. In: Crew (Ed.): *Nazism and German Society*. i.m. 67–109.

²⁹⁵ Michael Prinz: *Vom neuen Mittelstand zum Volksgenossen*. München 1986. 334.

²⁹⁶ Zitelmann: *Hitler*. i.m. 491.

megoldására használhatatlanok voltak. Következésképpen a náci ideológia a modernizáció által érintett néprétegek mobilizálásának eszköze volt. Mivel a nácik hatalomrajutásuk után képtelenek voltak megvalósítani „negatív utópiájukat”, külső és belső ellenségeket keresve, majd háborút indítva igyekeztek fenntartani uralmukat. A náciizmus „antimodernitása” azonban nem értelmezhető a tradicionális, kapitalizmus előtti viszonyok visszaállításának programjaként sem. Kiútkeresés volt, a sajátos német modernizáció által okozott problémák megoldásának utópisztikus kísérlete, amely azonban csak egyes részterületeken fordult szembe a modernitással. Az elmondottakból következően a náciizmus nem törekedett tudatosan modernizációra, erre éppen eredete miatt nem is volt lehetősége, de nem is irányult totálisan ellene. „Nem a modernizáció kerülőútja volt, hanem megfeneklésének kifejeződése, egy folyamat történelmi zsákutcája, melynek megoldandó problémái (Steuerungsprobleme) túlterhelték a társadalom kapacitásait”²⁹⁷ – írják.

Alber szerint a tudatos modernizációs potenciál azért is csekély volt, mert a rezsim – főként a szabad választásokon nyugvó participáció, s az ipari konfliktusokat szabályozó mechanizmusok intézményesülésének hiányában – igen kis mértékben volt képes fejlődésének tudatos irányítására. A nők helyzetének alakulása a szándékolatlan modernizációs hatások egy tipikus példája. A náci propaganda a nők feladatának a „3 K” (azaz „Kinder-Kirche-Küche”) jelszavában összefoglalt értelmezésével egyértelműen az addig e területen elért modernizációs vívmányok feladását tűzte ki célul. A valóság azonban másként alakult. A náci ifjúsági szervezetek tömegeket mozgósító ereje, s a háború következtében mind több leány és nő távolodott el korábbi szerepétől – társadalmi segédlettel, sőt elvárásra. Igaz ugyanakkor az is, hogy – mint láttuk – a felsőoktatási intézményekben csökkent a női hallgatók száma.

A forradalmi változások elmaradásának oka lehetett ezenkívül, hogy a rezsim szövetségesének, a tradicionális elitnek alapvető érdeke volt minden ilyen megakadályozása. A náci rezsim történelmi gyökereinek, bázisának-szövetségeseinek, illetve céljainak ismeretében érthetővé válik, hogy a mégis bekövetkezett modernizációs teljesítmények jelentős hányada szándékolatlan volt, s a háborúhoz kapcsolódott. A hatalmas hadiipari erőfeszítések gazdaságot és technikát modernizáló, munkaerő-átcsoportosító hatása éppúgy ide sorolható, mint az, hogy a bombázások miatt szükséges újjáépítés következtében megfiatalodtak a városok és termelő-berendezések, a menekültáradat egyengette a regionális különbségeket és lerombolta a tra-

²⁹⁷ Matzerath-Volkman: Modernisierungstheorie und Nationalsozialismus. i.m. 99–100.

dicionális kötöttségek és szerepek jórészt, a maga – gyakran lefelé nivelláló – státuszkiegyenlítő hatásával legalább részben valósággá tette a Volksgemeinschaftot.²⁹⁸

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a tömegek mobilizálásának, lojalitásuk megnyerésének képessége csak úgy érthető meg a Harmadik Birodalomban, ha figyelembe vesszük, hogy a rezsim még a hadisikerek elmaradása, s népszerűségének érzékeny hanyatlása idején is mindenekelőtt a megnyerésre, pozitív eszközök alkalmazására épített. Saját lakosságával szemben – a zsidóság kivételével és az utolsó hetektől eltekintve – sohasem dominált a terror alkalmazása, ez és a propaganda inkább csak kiegészítette a hatalmi eszköztárat. Mint a Hitler-mítosz kapcsán – egy előző fejezetben – láttuk, a náci célok között nem egy kimondottan múltbaforduló, sőt antihumánus volt található, a lakosság széles rétegeit azonban elsősorban nem ezek, hanem az értéksemleges értelemben is teljesítménynek számító tényezők láncolták a rezsimhez, melyek elérték széles rétegek érdekeinek és törekvéseinek integrálását, s képesek voltak elhitetni, hogy erőfeszítések történnek megvalósításukra.²⁹⁹

Joggal állapítja meg Norbert Frei, hogy e tényekből fontos következmények származnak a Harmadik Birodalom interpretációjára nézve is. Mindenekelőtt az, hogy a náci idők politikai és társadalomtörténetét egyaránt figyelembe kell venni a kutatás során, s nem elegendő egyedül a világnézet kriminalitásából kiindulni.³⁰⁰ Ugyanakkor nem tartható az ideológia esetleg modern elemeinek a valósággal való ütköztetés nélküli értékelése sem, mellyel szintén találkozunk az idézett irodalomban. Hitler és más náci vezetők nézeteinek esetleges – és részleges – modernitása mellékes ahhoz képest, hogy milyen társadalompolitika valósult meg az ő közreműködésükkel a náci uralom éveiben.³⁰¹

A náci államot egyfajta „reakciós modernizmus”³⁰² jellemezte, melyben a modern értékek képviselője – legalábbis a náci elit körében – instrumentális volt, azaz a faji célok megvalósítását szolgálta.³⁰³ Ha a forradalom kritériumának az osztálystruktúrák átalakítását tartjuk, bizonyosan nem beszélhetünk forradalomról. Az

²⁹⁸ Alber: Nationalsozialismus und Modernisierung. i.m.

²⁹⁹ Kershaw: Der NS-Staat. i.m.

³⁰⁰ Frei: Der Führerstaat. i.m. 167.

³⁰¹ Norbert Frei: Wie modern war der Nationalsozialismus? Geschichte und Gesellschaft, 19. 1993. 379.

³⁰² Jeffrey Herf: Reactionary Modernism, Technology, Culture, and Politics in Weimar and the Third Reich. Cambridge 1984. 219., mint idézi: Hans Mommsen: Noch einmal: Nationalsozialismus und Modernisierung. Geschichte und Gesellschaft, 21. 1995. 402.

³⁰³ Frei: Wie modern war der Nationalsozialismus? i.m. 376.

osztályszerkezet nem változott meg, alapvető módosulás következett azonban be – mint láttuk – az osztálykülönbségek szociálpszichológiai jelentőségében, számottevően csökkentek a státuszkülönbségek, különösen a munkásság előnyére. A náci rezsim nem hozott forradalmat, s a legtöbb területen nem gyorsította fel a modernizációs folyamatokat – a forradalmi jellegű gazdasági és társadalmi átalakításhoz és a széleskörű modernizációhoz a rendelkezésre álló idő eleve kevés volt. A náci éra objektíve mégis elősegítette egy ilyen, minden területre kiterjedő, átfogó modernizáció későbbi beindulását. 1945-ben sokkal kedvezőbbek voltak a feltételek egy modern demokrácia kiépítéséhez, mint az első világháború után. Norbert Frei szerint „míg a rezsim megszűnésével a náci ideológiát a lakosság – egyes izolált csoportoktól eltekintve – elutasította, a náci időszakban kialakult beállítódások megmaradtak, s a gazdasági újjáépítés során igen használhatónak bizonyultak: teljesítményorientáció és megvalósítókészség, áldozatkészség, pragmatizmus, az improvizáció művészete, igénytelenség...”³⁰⁴

A náci rezsimet tehát – Saul Friedländer szavaival egyetértve – nem az épített autópályák, hanem sokmillió áldozata alapján ítéljük meg. Ismernünk kell azonban – tehetjük hozzá – az autópályák történetét is, mivel a kizárólag az üldöztetések, a háború és a Holocaust borzalmaira összpontosító interpretációk nem teszik lehetővé, hogy megértsük a Harmadik Birodalom ördögi dinamikáját.

³⁰⁴ Frei: *Der Führerstaat*. i.m. 170–171.

Nevek és fogalmak

Blitzkrieg (ném. „villámháború”): Katonai taktika, melyet a németek a Lengyelország és a Franciaország elleni hadjáratban alkalmaztak a második világháborúban, s amely a meglepetésszerű csapatmozgásokra, a különböző fegyvernemek (pl. páncélosok, légierő) szokásostól eltérő mértékű alkalmazására és együttműködésére épült.

Blomberg–Fritsch-krízis: A Wehrmacht két magas rangú katonai vezetőjének (Werner von Blomberg, védelmi miniszter, a hadsereg főparancsnoka; Werner Freiherr von Fritsch, vezérkari főnök) elbocsátása 1938 elején, a magánéletüket érintő durva támadások után, mely lehetővé tette Hitler számára a hadsereg vezetésének átalakítását, annak további nácifikálását.

Brüning, Heinrich (1885–1970): Centrum-párti politikus, akinek kancellárként (1930–1932) elsősorban a gazdasági válság menedzselése volt feladata. Ortodox közgazdasági nézetein alapuló politikája (pl. szigorú takarékosági intézkedései) összességében maguk is inkább fokozták, mint enyhítették a krízist.

DAF: ld. Német Munkafront

Einsatzgruppen (ném. „bevetési csoportok”): Mobil fegyveres akciócsoportok, melyeknek feladata volt a kommunisták, partizánok, szabotőrök, s legnagyobb számban a zsidók kivégzése a megszállt területeken.

Eichmann, Adolf (1906–1962): Különböző pozíciókban tevékenykedő SS-vezető. 1941-től a zsidók deportálásának egyik irányítója. 1960-ban az izraeli titkosszolgálat argentinai rejtékhelyéről elrabolta, s Jeruzsálemben bíróság elé állították, majd halálra ítélték.

Endlösung (ném. „végső megoldás”): A nácik által a zsidóság megsemmisítésére hozott intézkedések fedőneve.

Eutanáziaprogram: A főként gyógyíthatatlan betegek, elmebetegek meggyilkolására Németországban tervezett program utólagos elnevezése, melynek végrehajtására Hitler 1939 októberében adott utasítást. A programot mintegy 90–120 000 áldozat után, a lakosság és az egyházi vezetők tiltakozása következtében 1941-ben hivatalosan leállították, de a koncentrációs táborokban folytatták.

Frank, Karl Hermann (1898–1946): A Szudéta-vidék helyettes Gauleitere, majd a Cseh–Morva Protektorátus ügyeiért felelős államtitkár (1939–43), illetve miniszter (1943–45). 1946-ban Csehszlovákiában kivégezték.

Frick, Wilhelm (1877–1946): Hitler egyik legkorábbi és legközelebbi harcostársa, belügyminiszter (1933–43), a Cseh–Morva Protektorátus helytartója (1943–45). A nürnbergi perben halálra ítélték.

Gauleiter (ném. „kerületi vezető”): A náci párt magas rangú tisztségviselője, a területi szervezeti egységek (1942-ben 43 Gau létezett) egyikének vezetője.

Gestapo (röv. Geheime Staatspolizei, ném. „Titkos Államrendőrség”): 1933 áprilisától Poroszország, majd 1934 áprilisától az egész náci állam titkosrendőrsége, s egyben legfontosabb belbiztonsági szerve.

Gleichschaltung (ném. „egységesítés”): A nácik hatalomátvétel utáni, az állami és társadalmi élet minden területének ellenőrzését, illetve nácifikálását célzó tevékenysége, elsősorban a független szervezetek megszüntetése és a fontosabb pozíciók betöltése saját embereikkel.

Goebbels, Joseph (1897–1945): A náci propagandaügyek szervezője, illetve irányítója, mind a mozgalmi szakaszban, mind pedig a hatalomrajutás után (1933-tól Népfelvilágosítási és propagandaügyi miniszter). A háború végén öngyilkos lett.

Göring, Hermann (1893–1946): A náci állam egyik legbefolyásosabb, számos funkcióval rendelkező vezetője (légi közlekedés, erdőügyek, belügyek stb. irányítása). 1936-tól különmegbízottként vezeti a négy éves tervet, a Vierjahresplant. 1939-től Hitler kijelölt utódja lett. Nürnbergben röviddel kivégzése előtt öngyilkosságot követett el.

Harmadik Birodalom (Drittes Reich): A Német Birodalom elnevezése 1933–1945 között. Kezdetben a náci propaganda által használt elnevezés, mely a birodalom

történeti folytonosságát és tartós fennállását volt hivatott kifejezni. A háború végén hivatalosan már kevésbé bátorították használatát.

Hátbadöfési legenda (Dolchstoßlegende): Azon elképzelés, mely szerint a német hadsereg az első világháborúban csak azért szenvedett vereséget, mert az árulók (szociáldemokraták, pacifisták, zsidók stb.) aknamunkát végeztek a hátszágban.

Hermann Göring Birodalmi Művek (Reichswerke Hermann Göring): A Vierjahresplan keretében létrehozott, többségében állami tulajdonú nehézipari komplexum.

Hess, Rudolf (1894–1987): 1933-tól a Führer helyettese, 1934-től tárca nélküli miniszter, Hitler második helyen kijelölt utódja (Göring után). 1941-ben – a politikai helyzetet félreértve – Skóciába repült titkos béketárgyalások kezdeményezése céljából. Nürnbergben életfogytiglani börtönre ítélték. A spandaui börtönben 1987-ben öngyilkos lett.

Heydrich, Reinhard (1904–1942): SS-vezető, aki a Gestapo (1934), az SD (1936), majd a Reichssicherheitshauptamt (Birodalmi Biztonsági Főhivatal – 1939) élén állt. Az Endlösung egyik fő kidolgozója, kezdeményezője, végrehajtója. Prágában a Cseh–Morva Protektorátus helyettes helytartójaként merénylet áldozata lett.

Himmler, Heinrich (1900–1945): 1929-től az SS vezetője, melyet a legnagyobb náci erőszakszervezetté fejlesztett, maga pedig Hitler és Göring mellett a legbefolyásosabb náci politikus. A német faji politika könyörtelen megvalósítója. Brit fogásba kerülve öngyilkos lett.

Holocaust („Istennek ajánlott tűzáldozat”): A mintegy 6 millió zsidó áldozatot követelő náci politika megnevezésére használt fogalom.

IG-Farben (röv. Interessengemeinschaft Farbenindustrie; ném. „Festékipari Érdekközösség”): Nehézipari, főként vegyipari termeléssel foglalkozó óriásvállalat, illetve vállalatok szövetsége Németországban, mely a második világháború alatt kulcsfontosságú volt a haditermelés szempontjából. Mivel a háború során felhasználta a koncentrációs táborok munkaerőjét, a nürnbergi perben háborús bűnös szervezetté nyilvánították.

- David F. Crew (Ed.): Nazism and German Society, 1933–1945. London 1994.
- Karl Dietrich Bracher–Wolfgang Sauer–Gerhard Schulz: Die nationalsozialistische Machtergreifung. Köln–Opladen 1960.
- Karl D. Bracher: Die deutsche Diktatur. Köln–Berlin 1969.
- Karl Dietrich Bracher: Schlüsselwörter in der Geschichte. Düsseldorf 1978.
- Karl D. Bracher–Manfred Funke–Hans-Adolf Jacobsen (Hg.): Nationalsozialistische Diktatur, 1933–1945. Bonn–Düsseldorf 1983.
- Norbert Frei: Der Führerstaat. München 1987.
- Klaus Hildebrand: Das Dritte Reich. München 1987.
- Ian Kershaw: Der NS-Staat. Reinbek bei Hamburg 1988.
- Gerhard Schreiber: Hitler. Interpretationen. Darmstadt 1984.
- Ronald Smelser–Rainer Zitelmann (Eds.): The Nazi Elite. London 1993.
- Hans-Ulrich Thamer: Verführung und Gewalt, 1933–1945. Berlin 1986.
- Bibó István: A német politikai hisztéria okai és története. In: Bibó István: Válogatott tanulmányok. Első kötet. Bp. 1986. 365–455.
- Michael Burleigh (Szerk.): Szembesülve a náci múlttal. Debrecen 1997.
- Niklas Frank: Az apa. Egy leszámolás. Debrecen 1996.
- Mary Fulbrook: Németország története. Bp. 1993.
- Ian Kershaw: 1933: folytonosság, vagy törés a német történelemben? Világtörténet, 1984. 2. szám. 85–94.
- Victor Klemperer: A Harmadik Birodalom nyelve. Bp. 1984.
- John Lukacs: A párviadal. A nyolcvannyolc napos párbaj Churchill és Hitler között, 1940. május 10.–július 31. Bp. 1993.
- Ránki György: A Harmadik Birodalom árnyékában. Bp. 1988.
- Ránki György: Hitler hatvannyolc tárgyalása, 1934–1944. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal. 1–2. kötet. Bp. 1983.

B 161776

A tördelést a JATEPRINT,
a Bölcsészettudományi Kar Kiadványszerkesztősege végezte
WordPerfect 6.0 kiadványszerkesztő programmal.

Készítette a JATEPress
6722 Szeged, Petőfi Sándor sugárút 30—34.
Felelős kiadó: Dr. Homoki Nagy Mária oktatási rektorhelyettes
Felelős vezető: Szőnyi Etelka kiadói főszerkesztő
Méret: B/5, példányszám: 400, munkaszám: 4/1999.